

ДАРААЗЫНДА
ҮНДҮРҮЛГЕДЕ:

“Чер барда —
ажыл муңчок”
Би-Хемнин Өөк
сумузундан
эскериглер

Төлээлекчилернин
Кызыл кожуун
хуралынын
даргазы-биле
интервью.

“Салгакчы”
(тускай
үндүрүлгө). Ада-
ие телевири деп
чүл?

База катап оор
дугайында

ШЫН

Нийтипел-политиктиг солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 124 (16429)

2001 чылдың
октябрь 23,
вторник

Ат салган
шагы 20.15

Садар өртөз
3 рубль.

Чылгычы Чимит-Доржуевич ОНДАР РФ-тин Күрдумазынын депутады болган

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИННЕРИ

Россия Федерациязынын Федералдыг Хуралынын Күрүне Думазынын үшкү чыгыжынын депутадынын немелде соңгулдазынга тиилээни-биле холбаштыр Күрүне Думазынын Даргазынын оралакчызы Г.Боос, Күрүне Думазында “Отечество-вся Россия” франкиянын удуртукчузу В.Воло-

дин болгаш өскелер-даа Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондарга байыр чедирген болгаш хоойлужудулга ажыл-чорудулгазынга улут чедиришкерлиг болурун, хамаатыларнын эрге-ажыктары дээш үрө-түннелдиг ажылдаарын аңаа күззэн.

Ш.Д. ООРЖАК ЧИҢГИНЕ КОНСУЛДУ ХҮЛЭЭП АЛГАН

ТР-нин Президентизи Ш. Д. Ооржак Кызылда Моолдун чингине консул черинин Чингине консулу дээрги Дарийн Пунцагы дүүн хүлээп алган. Президент биле чингине консулдун аразынга ийи чурттуң кады ажылдажылгазын калбартырынга хамаарышкан ажыл-ишчи чугаа болган.

Бо дугайында материалды болгаш фото-чурукту солунун дараазында номеринге парлаар.

Бедик

шаңналдар

Тыва Республиканын Президентизи Ш.Д.Ооржактын 2001 чылдың октябрь 17-де № 1027 Чарлыын езугаар Чаа-Хөл кожуунун мурнакчы ажылдакчыларын шаңнаан.

Тыва Республиканын “Шылгарангай күш-ажыл дээш” медалы-биле

Күш-ажылдың хоочуну Роман Серемааевич ХУНАЙ-ООЛДУ (Ак-Турут суур) шаңнаан.

“Тыва Республиканын көдээ ажыл-агыйынын алдарлыг ажылдакчызы”

Хүндүлүг атты “Найырал” колхозта өшкү кадарчызы Мergen Ховалыгович ДОРЖУГА;

“Шанчы” колхозтун даргазы Очур-оол Ховалыгович НОР-БУГА;

“Тыва Республиканын кадык камгалаалынын алдарлыг ажылдакчызы”

Хүндүлүг атты Кызыл-Даг суурда участок эмнелгезинде акушер-гинеколог Татьяна Ховалыговна ТЕР-ГИИНГЕ;

“Тыва Республиканын культуразынын алдарлыг ажылдакчызы” Хүндүлүг атты Кызыл-Даг суурда Культура бажынынын директору Алдын-маа Сергеевна НАЗЫТБГА;

“Тыва Республиканын алдарлыг ажылдакчызы”

Хүндүлүг атты Чаа-Хөл кожуун чагыргазынын даргазынын экономика талазы-биле оралакчызы Алдын-оол Толошевич СУВАНГА тывыскаан.

ТР-нин Президентизинин Хүндүлел бижик-биле “Шанчы” совхозта тракторист Сергей Монгушевич ША-РАВИНИ;

Кожуун чагыргазынын көдээ ажыл-агый килдизинин начальниги Владимир Идамчапович ШОЙЗАТТЫ шаңнаан.

“АМ ЧҮГЛЕ АЖЫЛДААР АПААР”

Тыванын чаңгыс мандаттыг № 27 соңгулда округунун талазы-биле Күрүне Думазынга немелде соңгулдаларнын түннелин үндүргөн соонда, чаа соңгуткан депутат Чылгычы Чимит-Доржуевич ОНДАР бистин корреспондентивиске интервью берген.

— Соңгулдалар эрткен, оон кандыг түннел үндүрүп болур ирги, Чылгычы Чимит-Доржуевич?

— Кандидаттарнын хөй нуурузунга бо эрткен соңгулда кампаниязы чон мурнунга кылган ажылдың бир янзы отchedу болган. Кандидат бүрүзү экзаменни туткан, кандидаттарнын чүгле ажыл-агыйы эвес, харын сагыш-сеткил шынарын хынаан, янзы-бүрү айтырыгларын салган. Айтырыглар кандыг-даа “дидиренчиг” болза, харылап турдум. Шилилге кылган кижилер кандидат бүрүзүндөн хөйну билип алып долу эргелиг болгай. Республиканын, оон хөй националдыг чонунун эрге-ажыын дээди хоойлужудулга органынга камгалаар харысалганы бодунга алган кижиге кайы хире аар чүк онаашканын ужуражышкыннар үезинде билдим.

Кажан соңгулдалар доозулганда, башка янзы-бүрү бодалдар кирер-дир. Бирээде, нерв дүшкүрү читкен, чийк тындым. Ийиде, амыдыралынга өскерилге болган кижиге чамдык дүвүрээ-зинниг айтырыглар-даа тургустунуп келир-дир. Олар ам кылыр ажылдар-биле холбашкан. Адактын соонда, өөрүп, соңгукчуларымга чоргаарланыр болдум.

— Чоокку үеде планынар кандыг ирги?

— Андаштанып чыдар үе кайда боор, ажыл-ла, ажыл-дыр. 2002 чылдың бюджетин тургузары Москвада чоруп турар. Ол ажылга дүрген киржир апаар мен, республика Президентизинин болгаш Чазаанын ажыл-чорудулгазы-биле бодум ажылымны холбаштырар апаар. Ажылдың

чаа байдалынга чаңчыгары ындыг белең эвес. Ону дүрген чедип алыры эргежок чугула. Ону соңгукчулар менден манап турар. Келир чылдың бюджетин камгалап алган соонда, соңгукчуларнын берген чагыгларын күүседиринче күжүмнү мөөңнээр мен.

— Күрдумага ында депутат К.А.Бичелдей-биле кады ажылдаар болгай силер. Оон-биле харылзаанар кандыг байдалдыг болур ирги?

— Соңгулда мурнунун кампаниязында Каадыр-оол Алексее-

ларнын берген чагыгларын күү-

вич мээң кол удурланыкчымын бүзүрөттирген кижизи турган. Ынчалза-даа ол чүгле тиилеп шыдаар эвес, харын аштырып болур политик деп санап чоруур мен. Чүү-даа бооп турза, К.А. Бичелдей-биле кады ажылдаар апаар мен. Республиканын эрге-ажыы хууда хамаарылгалардан бедик болур уjurлуг. Моон мурнунда-даа эки эдержип, ажылдап чораан бис.

Мени деткип, соңгаан бүгү соңгукчуларга өөрүп четтиргенимни, бүгү күжүм-биле оларнын даалгазын күүседиримни азап тур мен.

Бистин корр.

Депутат-биле интервью

“Шын” солунун коллектив Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондарга РФ-тин Күрүне Думазынын үшкү чыгыжынын соңгулдаларынга оон тиилээни-биле холбаштыр аңаа байыр чедирбишаан, хоойлужудулга ажыл-чорудулгазынга улут чедиришкерлиг болурун күзеп турар.

♦ Россиянын президентизи В.Путин Шанхай шуулганынын ажылынга киржип тура, 700 ажыл бизнесмен-биле ужурашкан. Ол ышкаш АКШ-тын Президентизи Джордж Буш-биле ужуражып, терроризмге удур хемчеглер айтырып, ол ышкаш Россиянын болгаш АКШ-тын аразында ракеткага удур 1972 чылдагы керээнни эде көөрүнүн айтырыгларын чугаалашкан.

♦ “Курск” атомнуг хемени адактын соонда Росляково суурда доктун кырынге көдүрүп үндүр-

геш, тургускан. Россия Федерациязынын прокуратуразынын 40 ажыл база эксперт 10 ажылдакчызы атомнуг хемеге бир дугаарында баар болгаш истелге ажылдарын эгелээр. Чингине прокурор В.Устиновтун дыңнатканын езугаар алырга, атомнуг хеменин далайга дүжеринге холбашкан буруулуг кижилер илерээн болза, оларнын эрге-дужаалын барымдаалабайн, кеземче харысалгазынга кириери илерээн.

(АГЕНТИПЕЛДЕР МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

Сөөлгү шакта

♦ Азия-Оожум океан экономиктиг кады ажылдажылганын шуулганы эрткен дыштаныр хүнде ажылын дооскан. 21 чурттуң удуртукчулары экономиктиг харылзааларны быжылгаарынын түннел декларациязын хүлээп алган. Оон-биле кады делегейде терроризм-биле демиселди чору-

дарынын тускай документизин хүлээп алган. Кыдат Улус Республиканын даргазы Дэн Цзяминь сөөлгү хүнде делегацияларнын баштыңнарын Эртем болгаш технология бажынынга хүлээп алган. Ол хүн күрүнелер удуртукчулары кызыл болгаш көк өңнерлиг кыдат хөйленерлиг хүлээп алышкына киришкен.

Хурал

ЖУРНАЛИСТЕР —
ЧОГААДЫКЧЫ ӨЗҮЛДЕДЕ

Октябрь 19-та Парлалга бажының хуралдаар залына республиканың массалыг информация чепсектеринин журналистеринин киржилгези-биле отчеттук түннел үндүргөн хурал болур эрткен. Ук хуралга парлалга, теле-радио редакцияларының редакторлары болгаш журналистер киришкен.

Аңаа чугаалашкан айтырыгларның кол углаанышкыны чыл санында эртип турар журналисттер конкурстарның чуруму болган. Ылангыя эрткен 2000 чылда республиканың бүгү массалыг информация чепсектеринин журналистеринин киржилгези-биле эрткен "Чонар-даш бийир" деп конкурска журналистеринин тыва дылда ажилдарын орус дылче очулдуртуруп, артык ажил кылдырткан чурумга хамаарыштыр айтырыг ол хуралга чидии-биле тургустунган.

Аңаа хамаарыштыр "Шын" солунунун кол редактору Светлана Монгуш чүүлүг болгаш шүгүмчүлелдиг чугааны чоруткан. Ол ышкаш "Тувинская правда" солунунун кол редактору Олег Гаврилов бодунун талазындан "Алдын бийир" деп оон мурнунда эртип турган конкурсту катап база диргизерин сүмелзэн. Редакторларның кириген айтырыгларын республиканың Журналистер эвилелиниң удуртулгазы чүүлүгүнүп көргөш, "Чонар-даш бийирден" аңгыда, "Алдын бийир" деп конкурсту эрттирер деп шийтпирлээн. Республиканың журналистер эвилелиниң даргазы Роман Тас-оол тыва журналистер Россияда боттарының коллегаларындан чыдып кал-

байн, харын-даа элээн бедик деңнелде, өзүлдегил ажилдап турарын онзалап айыткан.

Оон аңгыда Россияның Журналистер эвилелинче кирип алган аныяк журналистерге кежигүн билеттерин тывыскан. Ону алыр аас-кежик "Шын" солунунун корреспондентизи Борис Ондарга, "Сылдысчыгаш" солунунун корреспондентизи Урана Монгушка

болгаш өскелерге-даа тава-рышкан. А эң үнелиг, бедик шаңналды "Шын" солунунун көдээ ажил-агый кылдызының редактору Чимисмаа Монгушка Россияның Журналистер эвилелиниң Хүндүлел бижикти тывыскан.

Игорь ДАМДАК.

ЧУРУКТАРДА: шаңналдар тыпсышышкынының үезинде.

Парлалга конференциязы

ЧОНГА ДЫННАДЫРЫ-БИЛЕ

Россия Федерациязының Үндүрүглер болгаш чыылдалар яамызының Тыва Республикада Эргелелиниң Кызыл хоорайда үндүрүг инспекциязының даргазы Владимир Салчакович Чамзат октябрь 19-та массалыг информация чепсектеринин ажилдакчылары-биле парлалга конференциязын эрттирген.

Владимир Салчакович ук конференцияны бүгү Россия Федерациязының үндүрүглер болгаш чыылдалар системазында чоруп турар эде организастаашкын дугайын чонга дыннадыр сорулга-биле эрттирген.

Ук эде организастаашкын Тыва Республикада кидин түлүк чоруп турар. Республика иштинге эрткен чылдарда ышкаш кожуун бүрүзүгө үндүрүг инспекциязы турбас. Эвээш үндүрүг чыып турар инспекцияларны дүжүрүп, оларны каттыштырып, төпчүдүп мөөңнээр. Ынчангаш Тыва Республикага моон сонгаар 6-ла кожууннар аразының үндүрүг инспекциялары турар. Ам Кызыл хоорайның үндүрүг инспекциязы Тожу болгаш Чеди-Хөл кожууннарын база харыылаар. Оон ады безин Россия Федерациязының Үндүрүглер болгаш чыылдалар яамызының Тыва Республикада эргелелиниң кожууннар аразының №1 инспекциязы дээн хевирлиг болур. (Тодаргай ат чогаадыры ам-даа уламчылап

турар). Ынчангаш ук инспекцияның ажилы ийи кожуун немешкени-биле улам чымчыштыг апаар болгаш, оон иштики тургузуунга база элээн өскерлишкиннер, чаартылгалар болуру чугаажок.

Бо эде организастаашкыннар үндүрүг чыылдаларын улам шынарлыг болдурарына, инспекциялар ажилдакчыларының ажилының харысалгазын бедидеринге, артык чарыгдалдардан адырлырынга улуг магадылалдыг болуп турар.

Оон уламында ук Кызыл хоорайның үндүрүг инспекциязы (амдызында эрги ады-биле хевээр адаайн) бо 2001 чылдың 9 айында кылып чоруткан ажилының дугайын база түңнээн. Үндүрүглер чыылдазын ук инспекция эрткен чылга деңнээрге, бүдүн чартык катап хей кылдыр көвүдеткен, бүдүн республиканың үндүрүг чыылдазының барык 70 хуузу бооп турар. Үндүрүг төлекчилеринге таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш көскү хемчеглер алдынган. Бети

чижээ, үндүрүг төлекчилеринге консультация бээр болгаш тускай хүлээп алышышкыннар чорудар салбырны ажитканы, чамдык үелерде ажил шагын эртенгиниң 8 шактан кежээкиниң 8 шакка чедир узадып турганы.

Россия Федерациязының Үндүрүглер болгаш чыылдалар яамызының Тыва Республикада Эргелелиниң системазына эде организастаашкыннар чорутканы-биле чамдык черлерге кызырылдалар болуру чайлаш чок. Кызырылдалар эң эвээш үндүрүг чыып турган үндүрүг инспекцияларына болур.

Оон ыңай ук үндүрүг инспекциязының ажилдакчылары үндүрүг төлекчилеринин идентификация номерин (ИНН, идентификационный номер налогоплательщика) шоолуг кылдырып албайн турарына хомудап турдулар. Ук компания чоруп эгелзэнден бээр чүгле 34 муң кижикылдыртып алган бооп турар. Бир эвес арткан хамаатылар ук идентификация номерин бо чылды төндүр кылдыртып албас болза, штрафтаарына чедир хемчеглерни ап эгелзэрин чугаалап турдулар.

Борис ОНДАР.

Көргеним, билгеним

ДИРЕКТОР-БИЛЕ
КАДЫ ЧОРААШ...

Үе чеже-даа берге болза, амыдырал уламчылап турар болгай. Чүгле бүдүн-бүрүн борастаныр эвес, а харын шыырак, тодуг-догаа амыдырал, боттарының күжү-биле дүн-хүн дивейн, уйгу-чыдын чок ажилдап чоруурларга Буура хайыраканның эдээн эжелей чурттаан эжжичилер хамааржыр. Оларның ажил-агыйы, амыдыралы-биле таныжар сорулгалыг "Улуг-Хая" совхозтун директору Хирлиг-оол Ховалыгович Ушсулаңны Эжжик баар апарза, мени эдертип алырын дилээримге, ол удаайн чедип келгеш, ап алды.

Эжжик девискээринде "Улуг-Хая" совхозтун 8 база 10 хуу амыдыралдыг, ниитизи-биле 18 малчын коданнар бар. Оларның "улуг чер-биле" харылзаазын күчүлүг Улуг-Хем үзе кирип чыдар. Чайын паром, кыжын дош оруу, а чазын, күзүн харылзаа шуут үстүр. Ынчангаш бо черниң чону аш-чемни курлавырлап өөрөнгөн, хлевин боттары быжырып турар, шуут-ла долузу-биле ботхандырылгаже кирген улус болду.

Баштай чеде бергеш, ужурашкан улзуувус Эник Шактар-оол угбай суг болду. Олар чингетараазының дүжүдүн хол-биле ажаап ап турар, ам-даа эрес-кежээ, соок үе келген-даа болза, тараа шөлүнде майгынын тип алган хонуп турарлар. Олардан ырак эвесте комбайнер Александр Шактар-оолга база ужураштывыс. Оон кол-ла бергедежилп турар айтыры — артык кезектер, кывар-чаар чүүлдер. Дөмей-ле совхозтун удуртулгазы болдунар аргазын көрүп дузалажып, аш-чемин эккеп берип турар.

Белдир-Арыг деп черде Николай, Софья Наважаптарның кыштаа. Бо өг-бүлө кышка шыырак белеткенип, сигенни кескеш, 100 ажыг шоодай картошказын үүжелеп алган, кажаа-хораазы база-ла септеттинген. Эрткен чылын олар 100 хойдан 70 хураганы камгалааш, бир хойдан ортумаа-биле 1,800 кг дүктү кыргып алган. Бо эрес-кежээ, кызымак өг-бүлениң кыштаа арыг-сигилиг, элээн "балдыры дыңзыг" чурттап олурары илдең болду. Ынчанмай канчаар, "кыры

шимчээрге, хырын тодар" дээр болгай.

Дараазында Доора-Ховунун аныяктары Аяс, Чечена Кыргызтарның кыштаанга бардывыс. Олар база-ла Эжжикниң шыырак малчыннарының санынче кирип турарлар. Ынчалза-даа арай бергедежилп турар айтыры — кодуур аары болгаш мал оору. Совхозтун талазындан хандырылгазы эки: хөмүр-даш, ыяш, сугну эккеп берип турар база ол ышкаш далган-тарааны-даа чедирип берип турарын чугааладылар.

Улуг-Хем унунга бо чылын сиген база эки үнгөн. Совхозтун директору Ушсулаң Ховалыгович Эжжикке келгеш, ажил-агыйжы айтырыгларны чугаалажып, шийтпирлеп, эккелген аш-чемин чедиштир үлегиледи.

Мээң ужурашканым кижилер директорун аасташ чүве дег, мактаар болдулар. Ылангыя удуртукчу даргаларны чүгле бактаар апарганы чажыт эвес-ле болгай. Х. Х. Ушсулаң "Арыг-Бажынга"-даа, "Улуг-Хаяга"-даа совхоз директорлап чорааш, еске ажил-агыйлар сандарап дүжүп, эт-хөренгизин үлежи, трактор-машиналарны "хуужудуп" ап турда-ла, совхозтарын хевээр арттырып, харын-даа бут кырында тургузуп чорууру мактанчыг.

Моон мындыг күш-ажылын Тыва Республиканың Чазаа бедии-биле үнелеп көргөш, чоокта чаа "Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы" деп хүндүлүг атты тывыскан.

Лина ДАВААКАЙ.

Чаа ном

"Тываның
чогаалчылары"

"Тываның чогаалчылары" деп чаа номну республиканың Ортумаа болгаш профессионал өөредилге яамызы үндүрген. Бо тайылбырлыг номда 97 чогаалчының намдарлары болгаш оларның чуруктары кирген. Ынчангаш чыл эгезинде үнгөн "Тыва Республиканың чогаалчылары" деп ном-биле каттай бо номда шупту чогаалчыларының намдарының тайылбыры кирип турар. Республикада олардан еске чурукчулар, артистер,

журналистер, эртем ажилдакчылары дээш, кымнар-даа бар, олар база ыңдыг номну чүге үндүрүп ап болбас деп?

"Тываның чогаалчылары" деп номнуң тургузукчузу болгаш автору Маадыр-оол Ховалыг, чурук каасталгазы Май-оол Чоодунун, тырттырган чуруктар Охемчик Ондарның, Новосибирск хоорайның "Советская Сибирь" ном үндүрер черинге парлаан. Ниити тиражы 1000 кезек.

Светлана БАЛЧЫР.

Тыва Республиканың Чазаанда

ТР-ниң Чазаа девискээр аш-чем фондузундан эът садып алыры-биле "Тыва эът" ККБ-ге хөрөңги үзүп бээр дугайында "1272 доктаалды 2001 чылдың октябрь 16-да хүлээп алган.

Ук доктаалды езугаар девискээр аш-чем фондузундан эът садып алыры-биле "Тыва эът" ККБ-ге 160 муң рубльди дедир эгидер үндезинге бээрин айткан.

ТР-ниң Чазаа "2000 чылда алдын-тывыш бүдүрүлгелериниң ажылының түңнелдериниң болгаш 2001 чылда алдын-тывыжыга чөпшээрел бээриниң дугайында" ТР-ниң Чазааның 2001 чылдың январь 9-та доктаалыга өске-

рилгелер кириер дугайында № 1275 доктаалды 2001 чылдың октябрь 16-да хүлээп алган.

2001 чылдың тос айларында алдын-тывыжының хемчээли 975 кг азы эрткен чылдың ол үдеги деңнелинден 4,4 хуу хөй болганын, "Ойна", "Тыва" "Эми" артельдер алдын-тывыжының хемчээлин күүсеткенин доктаалда айткан.

Үнелиг металлдарның геологтук параметрлерин бадыткаваанындан "Тыва алдын" ФККБ, "Тываның геология-шинчилел экспедициясы" ККБ, "Кандела" КХН чогуур ажылдарны чүгле бо чылдың август айда эгелээн. Моон ужурунда 2001 чылда Тыва Республикага алдын-тывыжы чорударының чөпшээрелдерин хуваарын өскерткен. Республикага ниитизи-биле 1200 кг алдынны тыварын шийтирилээн.

ТР-ниң Чазаа Ыраккы Соңгу чүкче болгаш аңаа деңнээн черлерге нефть продуктуларын, одаар чүүлду, аш-чем продукцияларын чедиреринге күүнениң сан-хөө деткимчезин көргүзөр дугайында № 1276 доктаалды 2001 чылдың октябрь 16-да хүлээп алган.

Күүнениң сан-хөө деткимчезин хуваар талазы-биле саналдар ажылдап кылыр ТР-ниң Чазак комиссиязының шийтирин бадылаан. Ында айтканын езугаар алырга, нефть продуктулары, аш-чем болгаш одаар чүүл сөөртүп алыры-биле Тожу кожуунга 2000 муң, Мөңгүн-Тайга кожуунга — 2000 муң, Бии-Хем кожуунга — 1000 муң рубльди үзүп бээрин көргөн.

Кыска тайылбыр

СОҢГУПДАЛАР, СОҢГУПДАЛАР

Москвачылар болгаш питержилер Күрдума депутаттарын чедир соңгуурунга киржиринден ойталаан.

Эрткен дыштаныр хүннерде Россияның үш девискээринге Күрдуманың депутаттарын чедир соңгуур соңгулдалар эрткен. Чүгле Тыва Республикага эрткен соңгулданы болган деп санаан. А Россияның ийи найысылалына — Москвага болгаш Санкт-Петербургка эрткен соңгулдаларны болбаан деп санаан. Москвага болгаш Санкт-Петербургка соңгулда участоктарына соңгукчуларның 25 хуудан эвээш кезии келген. Хоойлу езугаар ол соңгулдаларны күш чок деп санаан.

Аналитиктерниң хөй нуруузуңу баш удур санаанын езугаар "кара сагыш" чалгыы үре-түңнелге салдар чедирген.

Соңгукчулар ындыг "кара сагыш" чалгыына алыскаш, соңгулда участоктарына келбээн.

Москваның хоорай соңгулда комиссиязының дыңнатканын езугаар алырга, Күрдума депутатының Чертанов чаңгыс мандаттыг № 204 округундан депутат дээш соңгукчуларның чүгле 19,57 хуузу бадылаан.

Санкт-Петербургка соңгулдага "хир-чам" эңдерик болган. Соңгулда эрттиреринге 4 млн. ажыг "хирлиг" рубльди чарыгдан. Депутатты соңгуваан.

Чүгле Тыва Республиканың чону конституция езугаар эргелерин камгалап шыдаан. Тус черде төп соңгулда комиссия-

зының баш удур медээзин езугаар алырга, соңгукчуларның 38,57 хуу бадылаашкынын алган Чылгычы Ондар мурнап турар. Тываның иштики черектер са-йыды Сергей Монгуш Ч. Ондарга ийи хуу четпейн, ийиги черде чоруп турар. Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы Күрдумага депутат кым болу бээрин ам дээрзинде долу бүзүрел-биле чугаалап болбас дээрзин база дыңнаткан. Чүге дизе Төп соңгулда комиссиязынга ам-даа ийи кожуунуң соңгулда комиссияларындан медээ келбээн. Долу түңнел удавас көстүп, дыңналып кээр.

("Российская газета" солундан).

Хоочуннар — аравыста

ӨӨРҮШКҮМ ХАЙНЫКТЫРАР

Улуг назылыгларга хүндүткелдиг болурунун хемчеглерин Сүт-Хөл кожуунда Суг-Аксы суму чагыргазы чорудуп турар. Күс келирге, хоочуннар ала-чайгаар кышка белеткенер.

Ол ажылдың кандыг байдалда тургустунганын суму чагыргазының даргазының оралакчызы Елизавета Ондар хоочуннарга чоокта илеткеп таныштырган. Улуг назын байлак дуржулгалыг болбайн аан: хөйүн көргөн, чонга кашкаш чылдар дургузунда бараан болган. Күрүне деткимчезинде, ажы-төл хайгааралында-даа болза, хоочуннар бо удаада тус чер удуртулганынга хомудал чок артпаан.

Кожуунда пенсия талазы-биле ажылдакчы Зоя Ховалыг нарын, шийтирилээр ужурулут айтырыгларга элээн делгереңгей хары-тайылбырны кылган. Күш-ажылы, кижизиг

чоруу-биле чоннуң хүндүткелинге бүргеткеннерни адааны демдеглексенчиг. Ылаңгыя кижилерниң эрге-ажыктарын камгалаарына профэвилел организациялары киржип турар.

Хүндүлүг дыштанылгада: Галина Очур-оол, Кара-кыс Ооржак, Зоя Ооржак, Анай Ооржак болгаш өскелер-даа бистин аравыста хүндүткел-биле бүргеткен. Мөгейиш-кинниң арга-кевирлери хөй талалыг болган: сүүзүннүг сүттүг шай, чүүл-бүрү аш-чем, чылыг-чымчак чугаалажышкын. Хоочуннар чылынган черге оюн-баштак, ыры-шоор база үзүлбээн.

Улуг назылыгларга тураскаадыглар бот-тывынгыр артистерниң уран көргүзүлгелери-биле доозулган. Ужуражышкынның түңнелинде дараазында одуруглар төртүтүнгөн чүве:

Ада-өгбөм, угум-дөзүм
Алды-Хемчик

Кууларлары,
Кезек бөлүк салгалдарым
Хемчик куду Кууларлары.
Төрөөн адам Донгуракты
Төрелдери азыраан дээр.
Оон соонда фамилиязы
Ооржак кылдыр

өскерилген.
Аа сүдүн эмээнимде —
Авам күжүр мөчүп каарга,
Азырап каан мээң ачам
Аттыг-чарлыг Ондар

кижи.
Ол-ла хевээр Ондар
болдум.

Оруум часпайн чурттап
чор мен.

Улус-чонум тааладыр
Уран ырым ыдып чор мен.
"Үш фамилия эргээн-дир

сен,
Үлө-херээн бүдөр-дир" —
деп,

Өөр чоннуң үне-сөзү
Өөрүшкүм хайныктырар.
Бораш ОНДАР.

ТР-ниң каайлы албанында ШЫГЖААНЫ ДЭЭШ

2001 чылдың июль айда РФ-тин Шүүгү яамызы "Каайлы контролунга барааннарны болгаш транспорт чепсек-херекселдерин түр шыгжаар дүрүмнү бадылаар дугайында" Россияның ККК-ның 2001 чылдың март 23-те № 290 дужаалын бүрүткээн.

Каайлы контролунга барааннарны болгаш транспорт чепсек-херекселдерин түр шыгжадыры дээрге, каайлы негелделерин долдурары-дыр, ол үеде барааннар болгаш транспорт чепсек-херекселдери тускай туткан болгаш үзүп берген бажыңнарга (түр шыгжаар складтарга, өске-даа черлерге) каайлы контролунга шыгжаттынар.

Барааннарны, транспорт чепсек-херекселдерин кири сөөртүр үеде олар сөөртүкчүнүң каайлы черинче дыңнаткан үезинден эгелеп күштүг болур. Амгы үеде Тывада түр шыгжаар чаңгыс склад (ТШС) ажылдап турар.

Каайлының ТШС-ка РФ-тиң каайлы кызыгаары эртер кандыг-даа чүктү, транспорт чепсек-херекселдерин шыгжап болур. ТШС-ка барааннарны дүжүргөш, азы транспорттан дүжүрбейн шыгжап болур.

Каайлы чери барааннарны болгаш транспорт чепсек-херекселдерин шыгжааны дээш дараазында чыылдаларны кылыр:

□ **бараанын дүжүрбээн транспорт чепсек-херекселдин шыгжап камгалааны дээш хонукта 20 ЕВРО акша;**

□ **чүкчүдүрбээн транспортту шыгжааны дээш 5 ЕВРО акша;**

□ **транспорттан дүжүргөн 1 кг барааннарны хонукта шыгжааны дээш 0,03 ЕВРО акша;**

□ **хемчээли дүүшпес азы улут хемчээлдиг барааннар, төктүр чүүлдер шыгжааны дээш 0,01 ЕВРО акша.**

Чамдык таварылгаларда каайлы начальнигиниң чөпшээрели езугаар складтарга хамаарышпас черлерге барааннарның кевири барымдаалап (дүргөн үрелир, улуг хемчээлдиг, кудар болгаш

өске-даа барааннарны түр шыгжаары-биле хүлээп ап болур. Ындыг барааннарны үш хонуктан эрттир шыгжап болбас.

ТШС-ка хамаарышпас черлерге түр шыгжадырда бараан азы транспорт сөөртүкчүзү билдиришкни кириер, каайлы херээниң дугайында РФ-тиң хоойлужудулганын хандырап хүлээлгезин айттыр.

ТШС-ка хамаарышпас черлерниң кызыгаарын тодаргай айттыр болгаш долгандыр кажаалаан турар, ынаар чөпшээрел чокка кайы хамаанчок бараан, транспорт кирибес болгаш үндүрбес. ТШС-ка хамаарышпас черлерге каайлы пошлиназын онаар барааннарны түр шыгжаарын каайлы чери чөпшээрел болур. Чүгле каайлы төлевирин кылганда, ооң иштинде каайлы депозитинче акшазын киригенде, чөпшээрел болур.

Түр шыгжаар складтарга барааннарны, транспортту шыгжаар хуусаа ийи айдан ашпас болур.

Каайлы чери чүкчү каайлы декларациязын (ЧКД) бээринге эргежок чугула үени барымдаалап, чүкчү сөөртүкчүзүнүң чөпшээрелжилгези чокка барааннарның, транспорттуң шыгжадыр хуусаазын эвээжедип болур. Ындыг шийтир-ни каайлы начальниги хүлээп алгаш, бараан сөөртүкчүзүңге ыяап-ла дыңнадыр.

Малды, үнүштерни, дүргөн үрелир барааннарны 3 хонуктан ажыр шыгжавас.

РФ-че кири болгаш оон үндүр сөөртүр барааннарны болгаш транспорт чепсек-херекселдерин түр шыгжаарының үстүү хуусаазы үш хонук.

ТШС-ка барааннар, транспорт чепсек-херекселдери шыгжадыр кижилерин харысалгазын РФ-тин хоойлужудулга актызында тодартакан. Ол дугайын тодаргайы-биле "Российские вести" солундан азы тыва каайлының Кызылда Ровно кудумчузу 3а бажыңның 108 кабинетинге келгеш, билип ап болур.

Надежда ПАНКРАТОВА,
Тыва каайлыда кол инспектор.

ТОРГААЛДАН ЧАЙЛААР ДИЗЕ...

Автомобиль — каасталга эвес, аргыжылга чепсээ. Ылаңгыя даштыкы машиналар ээлери ону бодаза эки. Боду-вустун-даа, даштыкы чурттарының-даа машиналарын садып алыры хоругдал чок. Ынчалза-даа даштыкы машиналарның өртээ ооң шынарынга дүжүп турары чажыт эвес. Кол-ла негелде болза, садып алган машиналарның бижик-документилерин, ылаңгыя каайлы документилерин, шын долдурары чугула.

Россияже даштыкы машиналар эккээрде, хоойлу хажыдар чүүлдер бо-ла көстүп кээп турар. Ындыг кижилер меге документилер ажыглааш, каайлы черлерин оюп эртип, каайлы төлевирин төлевейн турары чаржынчыг. Ындыг черектерни эрге-хоойлу камгалаар органнар, ооң иштинде каайлы черлери, бергедээш-кин чокка илередип турар-даа.

Даштыкы машиналар ээлериңге чогуур негелделер кылып кээрге, олар судка кири-ринче далажырлар. А суд органының шийтири чаңгыс: машинаны эдилээр күзелдиг болзунза, каайлы төлевирин кыл. Даштыкы машиналар ээлери каайлы төлевирлерин эки тура күзели-биле төлээри албан.

Даштыкы машиналар ээлери каайлы төлевирин кылбас болза, машинаның долу өртээнге, а чамдыкта ийи дакпыр долу өртээнге дең торгаалды төлээрин хоойлужудулгада айткан. Каайлы төлевирин кылырга кандыг-дыр, а кылбайн барзыңарза, карманыңар какталы бээр дээрзин база бода. Ынчангаш шын шилилге силерден хамааржыр.

Вячеслав ВАЛЬКОВ,
каайлы черинде килдис начальниги.

Көдээниң хөөннери

АЖЫЛЧЫН, АҢЧЫ,
ЧУРУКЧУ...

ЧУРУКТА: Сергей Саая.

рын мал одар-белчирирге демейлээр, кыс аңы ырактан чарашынып көөр, боо олче шыгаай тутпас, анаа хойзуп эрттириптер. Олар аң-меңни төтчеглекчилерден ынчаар камгалап турар болдур ийин. Сергей Сааяның акызы чогуу-на ындыг чораан. Бөрүлөр, дырбактыглар, араатан өске-даа аң малга, аң-меңге хора чедире бээр болза, ынчан аңгы херек.

Араатан аңнар мал одарынче бо-ла кирген болгулаар. Бир эвес хемчег албас болза, олар амдажый бээр. Таарымча чок ындыг чорукту соксадыры-биле оон акызы каш он чыл бурунгаар дырбактыгта дузак салган. Араатан аң дузакка багай туттунар болза, ол айыылдыг. Дузак салгаш, серемеде хорамча чок, аңчы акызы ынчан эжи аңчы-биле кады исче тускай камгалалдыг чорупкан. Дырбактыг бо удаада дузакка киргеш, оон адырлып алган болган. Дузак салган кижиниң чыдын, думчукка келир өске-даа кижиге билдинмес чүүлдерин дырбактыг бодунга сиирип алган.

Дузакчыны манап чыткаш, оон бажынче хеп-хенертен шурай берген. Башче улуг тевиш-кинге удур кол камгалал – шимчевейин чыдары. Часпас адар аңчы эжи дырбактыгны карак чивеш аразында боолап четтигипкен. Аңчы бичии-ле кыймыш дээн болза, боскунуң саадын ол үзе тептирип алыр турган ийик.

Бодунуң борбак бажын дырбактыгга дөгөп берип турарын бодаарга, Сергей Сааяның акызы кончуг дидим, кончуг сонугурак бүдүш-туруштуг чораан-дыр. Дузакка бакка туттунган дырбактыг кижилерже халдааш, айыылдыг үүлгедигни кылып болур турган. Улуг аңчы орта кончуг шың хөдөлгөн. Эжи аңчы база бүзүрелдиг чоруун көргүскен. Аңчы кижиниң дидим, туруштуу долгандыр хүрээлелге улуг ужур-дузалыг болур чүве-дир ийин.

Сергей Саая-биле бичии када ужураштым. Ол тайгага өске-даа хөй-хөй ужураалдарга таварышкылаан. Черниң аң-меңин өйлей четтирериниң дугайында тайылбырны ол кылды. Тайга-таңды – оон “кабинеди”, аң-мең азырал малы ышкаш сагындырды.

— Тайгаже бөгүн-даарта аъттаныптар мен. Белен мен – деп, Сергей Сатович түңней аарак чугаазын доосту.

Алызындан аңчы, чурукчу, ажылчын, сад өстүркүчү болгаш, көжүп келгени черинге ынчалдар дораан чаңчыга берген. “Эрик быжыг болза, эзерем арыг, эр экиде эт, мал арбын” – деп, Кызыл хоорайның чурттакчызы, “Хайыралыг төрөөн черим” деп баштайгы номун үндүрген арат (тараачын) Мартын Сандай-оолдун угаады-биле бо корреспондентиямны доостум.

Аралчор ОКСУР.

Кады чораан өөрлерим бирээзи олургаш: “Чаңгыс черчурттуг аңчы эжимге душтум, оон бажыңдан чимис өзүмнөри алдым, дачамга олуртуп алыр мен” – диди. Бот-хууда аңчының ал-бодун сонугурааш, оон-биле ужураштым. Езулуг аңчыларга ужуражыры – ховар болуушкун. Бир эвес, шынап-ла, көржү бээр болза, оларның хөөрештии чогаалчы Монгуш Өлзей-оолдун маадырлары “Хөөрээрлер” олчаан болгай.

— Сергей Сатович Саая менне болгай мен. Ачамның ады Сат, фамилиязы Саая кижидир ийин. Сааялар Эрги-Барлыкта-ла болгай. Оларның аразында кандыгы-даа бар – дээш, ол кезек ыт-тавайн барды.

Сааяларның бо өг-бүлезини өөктө эрткен чылын көжүп келген. Сергей-даа, Татьяна-даа “Тыва даг-дүгү” комбинатка ажылдап турган. Кайызы-даа он чыл ажылдааш, пенсияже үнген. Сергейниң көстүрүндө пенсионер болгу дег хензиг-даа шинчи чок. Чугаалажып ора, Кызылда хып дээн чалыы пенсионерлерге деңней көрдүм. Олар дурт-сын талазы-биле бедик, хертек-хертеп. Назыны кижиге ортузу четпээн-даа болза, мергежилин аар тевиинге алзыпканы илдең. Дүн-хүн чок берге ажылдыгларның амыр-дыжы кайда боор ийик, олар ажыл-ижин дүне дүжөп, хүндүс сактып чоруур. Чугаалажы бээрге, ол бүгүнү чажыраар эвес. Сергей Саая бо талазы-биле оранчок ылгалдыг кижиге болду. Ынчангаш ол меңээ солун көзүлдү.

— Даг-дүгүн шоодайлаары амыр эвес. Чүс шоодайны долдур иштеттерге, ийи бут теңдирий бээр. Хөй чыл улаштыр ажылдаарга, хоралыг, он чыл кайын

ажыраар. Даг-дүгүндөн хоочурааннарны көрдүм. Берге аарыг: кештен хылдар үнүп келир, аарышкылы хөлчөк дээр. Аарааш туруп бээрге, хачы-биле кезип кааптар чорду – деп, ол төөгүдү.

Хостуг шакта аңнаар, балыктаар, чер кезири чаңчылдыын база меңээ хөөредил.

— Аңчы шынзылгам-биле чээрби чыл тайга-сын кыры теп, арга-арыг кезип келдим. Шөлээ алыр-ла, ала сагыжым тайгада турар. Бир көөрүмге, талыя берген болур мен. Өөктө келгеним база ужурулуг. Өөк суурнуң аныктарының кол нуруузу тайга кезири, экер-эрес кижилер болду. Улуг назынныглар аалорандан шоолуг ырава. Мен Ак-Довуракка ажылдап тургаш, хем суг унун эдерер, балыктаар турдум. А мында бажың чанының ажылы хөй-дүр. Хөрзүн эки-дир. Кандыг-даа үнүштү олуртуп каарга, үнүп келир. Бо күзүн өг орну хире черден картошкам дүжүдү чээрби шоодай болду. Чимис, сад өстүрери ынчангаш меңээ сонугураачыг апарды – дээш, араатан аңнар-биле акташ бир акызының дырбактыгга өлүр тептирип алыр часканын Сергей Сатович сагынды.

С.С. Сааяның тайылбыры-биле алырга, улуг-даа, чинге-даа анда камгалал шинек амгы бо шагда барык чок апарган. Сынын, буур-булан, хөөредип чугаалаарга, “тудуп ап” болур. Кижилерниң чепсээ, көөр дураны мурнукузундан каш катап экижээ. Аң биле аңчы хемчээли чеже-даа ырак болза, ону “чоокшуладып” ап болур. Ол чорук езулуг аңчыларга – дүвүрел, а төтчеглекчилерге – харын-даа ажыктыг.

Улуг аңчы кижиге аң-мең ода-

СЦЕНАГА
45 ЧЫЛ

Бистиң ажыл-ишчи көдээ-даа, интеллигент-даа чонувустун аразында кандыг талант салым-чаяанныг кижилер чок дээр боор. Оларның бирээзинге хоочун ыраажы, хөй-ниити ажылдакчы Херел-оол Сергеевич Сииринни хамаарыштырып болур.

Херел-оол Сергеевич Сиирин Танды кожуунунун Элегес хемнин уунда каас-чараш чурумалдыг Чазы деп чайлагга, 1937 чылдың июль айның 14-те арат өг-бүлөгө төрүттүнген. Кызылдың 2 дугаар школазын 1956 чылда дооскан. Кызылда күрүнениң башкы институтун 1962 чылда дооскан. Туранның 2 дугаар школазынга 1959 чылдан эгелеп башкылаан. Тожунун Азас школазынга 1960-62 чылдарда директорлаан. ВЛКСМ обкомунуң күш-культура килдизин 1962-65 чылдарда эргелекчилээн. 1965-68 чылдарда республиканың туризм даргазы. 1967 чылда 476, 1968 чылда 380 кижини Кызыл – Москва – Ленинград маршруттуг демир-орук (поезд) таварты аян-чорукка дыштандырган.

Партияның ийи чыл хуусаалыг дээди школазын 1972 чылда Новосибирск хоорайга дооскан.

1973-77 чылдарда партия обкомунуң пропаганда килдизиниң культура секторунга консультант болуп ажылдаан. Ниитизи-биле профэвилел органның 16 чыл бараан болган. Күш-ажылдың хоочуну, хөй-ниитиниң ажыл, амыдыралында доктаамал идепкейлиг киржип келген.

Бир эвес Х.С. Сииринниң хууда мөзү-шынарын ап көөр болза, боду бүдүштүг, ээлдек, чазык, чечен-мерген, оюн-баштак, хөглүг, кандыг-даа кижилер-биле чугаалажып билер кижиге. Сценага-даа, ажылга-даа, өг-бүлөгө-даа бодун көөргөттинмес, төлөп-тиг, бөдүүн, эш-өөрүн хүндүлөп билер, чонунга хүндүткелдиг. Спортка ынак, элээн хүрежип, шүтлүп-даа чораан.

Бо чылдың апрель 25-те, дыштаныр хүнде, Улусчу чогаалдыг бажыңыга чон, колдуу-ла хоочуннар болгаш аныктар, зал долдур олурупкан турду. Халас концерт болурун баш удур радио, телевидениеге чарлап каан турган. Халас концерт деп чүве, эң ылангыя амгы үеде Кызылга-даа, каа-даа ховар-ла болгай, але.

Дыштанылга кезээзин республиканың хоочуннар чөвүлениниң даргазы К.А. Маспик-оол эге сөзү-биле ажыткаш, Х.С. Сииринге сөс берген. Ол сценага үнүп келгеш мынча дээн: “Мээң бо кезээни эрттирип турар кол сорулгам – акша ажылдап алыры эвес, бо берге үеде анаа торулбайн, чонумга, бирги ээлчегде, хоочуннар – эш-өөрүмнүң сагыш-сеткилин, хөй-адын бир-ийи шак-даа бол көдүрүп, хөглөдип, дыштандыраар дээн мен. Ол-ла”. ...Шынап-ла, ол күзелин чедип алды-даа, чыылган чон өөрүп, мактап турду. “Чонум өөрүшкүзү меңээ база өөрүшкү, шаңнал, өртек ол-дур” – деп, Х.С. Сиирин концерт соонда чугаалады.

Х.С. Сиирин чааскаан сценага барык үш шак дургузунда чонунга, хоочуннарга бараан болуп, “Ынакшылым” – оңмас че-

чээм” деп ырлаарына ынактарга чыып тургускан чыынды номда тыва чонун бүгүдөгө билдингир, эң-не негтеренгей, янзы-бүрү чараш ырларын колдуунда шуптузун ырлаан болгай. Ынча хөй ырларның сөзүн, аялгазын бүрүн шээжи-биле ырлап күөседири ындыг амыр эвес-ле болгай. Үделгеде алдарлыг композитор С.И. Бадыраа фортепьяно-биле ойнап берип олурду.

“Ынакшылым – оңмас чечээм” деп ырлар чыындызын 1950-60-70 чылдарның 60 ажыг ырларын шилип тургаш, чыып тургускан. Ол база буянныг, күженишкенин, кызымаккай улуг ажыл-дыр. Ол номун тиражы 7000 кезек, өртээ-даа чиик, садыглардан сонугурап тып ап болур силер.

Сөөлү үеде чаа ырлар улам көвүдээнинден чамдык тааланчыг ырлар арай уттундуруп бар чыдарын эскерип көргөш, ону чаа ырлар-биле катый улам көвүдөдип негтередири – авторнуң бир кол сорулгазы ол.

Ол-ла кезээ кожа олурган аныак оолдар-биле чугаалаштым: “Хар-назыны 60 ажып дөгүй берген хирезинде, могап-шы-

лавас-даа-дыр, аа!” – дээримге, бир оол олургаш: “Шылаар хамаанчок, боостазының өткүдү улам дыңзып турар эвес-тир бе, акым?” – дидир.

Ыраажы ырлап тургаш, доктааы бээр аразында, харын хөөкүйге бичии-даа бол дыш берип, кады өөренип, ажылдап чораан эш-өөрлери, чогаалчылар, композиторлар анаа байыр чедирип, белекчигештерин сунуп турдулар. Оон мурнунда каа, канчаар ырлап, чонну хөглөдип чораанын база сактып тайылбырладылар. Сценага ырлап турар хоочуннар-даа көзүлдү.

Тывага болгаш сонгаар хоорайларга, суурларга Х.С. Сиирин сценага 45 чыл ырлап келген кижидир. Боду профессионал артист-даа эвес, анаа бот-тывынгыр, хоочун ыраажы. Чамдык улус бичии-ле чүве, оюн-концерт дээш өртек-хөлезинин негээр азы үнээргедир боор ийик чоп.

Х.С. Сиирин – ырлаарына ынактарның бирээзи. Тыва Республиканың Культура, кино яамызының 1997 чылдың август 1-2 хүннеринде Танды кожуунун Дүрген, Балгазын суурларына, Чагытай хөлге организастан тааланчыг лириктиг ырларның “Чагытайның чалгыглары” деп бирги республика конкурзунга ол тиилээш, тускай Гран-при шаңналының эдилекчизи база болган. Х.С. Сииринге “Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы” деп хүндүлүг атты тывысканы чөптүг.

Алексей ДАМДЫН,
хоочун башкы.

Кызыл хоорай.

КИЖИ БҮРҮЗҮНДӨН БАЗА ХАМААРЖЫР

Сөөлгү үеде республиканың ажил-агыйларында мал бажының саны төнөриниң кырында келген деп, чугаа дыргын апарган. Мен база аңаа каттыжар мен. Бир эвес Тывага мал бажы кудулап, харын-даа төнө бээр болза, чүү болурул? Маңаа хамаарыштыр бодумнун бодальмны номчукчулар-биле үлешпишаан, илередип көрейн.

Бир-ле дугаарында чугула хергелелдин аш-чем продуктуларындан: эът, сүт, өрөмө-саржаг, кефир, тарак, быштак дээш, өске-даа чемнеривистен хоозурап болур бис. Ындыг чорукту болдурбазы-биле өгө-өреге бүрүзү мал бажын тудуп, чаңгыгар болза эки.

Мээң бодальм болза Тывага ийи-чангыс кижилерден аңгыда, шээр-даа, мыйыстыг бода

малды-даа өстүрери-биле тускай кооператив хевирлиг ажил-агыйлардан организаастаар болза эки деп саналдыг мен. Маңаа баштай-ла кижилерниң күзели херек. Ынчалза-даа көдээ ажил-агый продукциязын бүдүрериниң талазы-биле хуу өнчүже киргенин частырыг деп бодаар мен.

Чижек-биле алырга, бир өг-бүлө 100 баш инекти, 1000 хойну, 300 баш чедир хаванны, 400-600

баш чедир өшкүнү тудары берге. А кооперативтер мал продукциязын алыры-биле анаа өг-бүлелерден хей малды өстүрүп болур, чүге дизе оларның күжү четчир-даа болза, кызыгаарлыг. Ынчангаш малды өстүрер дизе, республика-ны-ң чурт-такчы бүрүзү хүнде 1 кг колбасаны, 2 литр сүтү, 100 гр. маслону, 200 гр. быштакты дээш, өске-даа чемнери азы бодунуң ол хире үлүүн доктаамал ап турар кылдыр бүдүрүкчүлүг малдарны өстүрүп сайзыратса эки деп саналдыг мен.

Санал

Кандыг-даа кижиге, ылаңгыя бо үеде, шупту чүвези бар, четчип турар кылдыр тодуг-догаа, арыг-силиг чурттаксаар болгай. Ынчангаш республиканың хамааты кижиге бүрүзү тодуг-догаа чурттап болурунга эргежок чугула чүүлдерни чүге боттарыыс кылып, бүдүрүп болбас деп бис? Ол чорук кижиге бүрүзүндөн база хамааржыр.

Аш-чем продуктуларының ассортименти элбекшидер деп бодаар болза, Тывага төрүүр мал бажын колдадыры чугула, ооң уксаазынче албан көөр. Чижээлээрге, хуу кижилерден аңгыда, кооперативтер, коллективтиг бүдүрүлгелер бир ажил агыйга-даа мыйыстыг бода мал-

дың бажын 600 чедир, хаванны база-ла ол хирени, а шээр малды оон-даа хойну өстүрер болза, ынчан кижилерниң амыдыралы экижиер. Ынчан чүгле дериг-херексел, акша-тегерик, кол-ла чүве — ынча малды өстүрер сорулга, уйгу-чыдын чок күш-ажыл негеттинер. Өртектүзүн төлөп берип-ле турар болза, ажилчың күш чайгаар-ла тыпты бээри магатчок. Шак мындыг хевирлиг амыдырал бир шагда бистиң Тывага көс-түп келир деп бодаар мен. Идегээр апаар бис.

Кирилл Казаков,
пенсионер.

Кызыл хоорай.

Уттундурбас овур-хевирлер

ЧИВЕН

Мээң ачамны Мөңгүн-Тайганың Хүрөң-Тайга улузу шуптузу Чивен дээр, херек кырында ады — Мыңмыр. Чүге улустар мээң ачамны Чивен дээрл деп, айтырыг мени бичимден-не дүвүредип берген. Ынчангаш ачамны шинчилеп эгелээн мен. Көрүп орамынга, ачам кандыг-бир чүвени топтап көрүп-даа ора, улус-биле чугаалажып-даа олура, ханы бодалга алзы бергенде-даа, карактарын даады-ла чивеннеди басып орап кижиге болган. Оон ыңай кандыг-бир чүве чугаалай бергенде, даады-ла “болган-на болза”, “келген-не болза” дээн хевирлиг сестерни чугаалаар кижиге. Чижээ, “Мээң келген-не болза, чугаалап-ла бергей-ле мен-не” — дээр. Ол база Чивен деп атка тааржып турар.

Ачам, шыны херек, школага өөренип чорбаан, үжүк-бижикти боду танып, номчуп өөренип алган. Солун номчуп орда дыннаарга, Хрущев деп атты Хрущев деп номчуур кижиге. Орус дылдың бижимелинде тыптып келген чедимче чок чүүлү ачамның сойгалап органы ол.

Мен ол шагда улустун ачамны “Чивен” деп шолалап адааны кыжырыг бе, азы хүндүткел бе дээрзин билбес турган мен. Сөөлүнде кээп тодарадып кээримге, кижиниң адын тода адавай, шола ат-биле адаары дээрге-ле, ол кижиниң ачы-хавыязын, алдар-хүндүзүн, кылып билер мергежилин, чонга таарышкан аажы-чанын хүндүлөп, чаптап адааны ол болур чораан. “Дарган”, “шевер”, “башкы”, “эмчи”, “ыраажы”.. дээн ышкаш шола аттыг улустар район бүрүзүндө бар.

Ачам дага согар, демир-суугу кылыр дарган-даа, өг ыжы, аптара чазаар шевер бызаңчы-даа, анай-хураган акта-лаар чиик холдуг чазакчы-даа кижиге чораан. Шыдыраа ойнап турда, Хүрөң-Тайга сумузунда аңаа чедер кижиге чок. Ачамның кудуп каан тыва шыдыраазы бар. Аптара иштинден ону ында-хала уштур. Чүгүле ойнаар дээш. Ол дээш ачам чылдың-на үндүрүп төлөп турган.

ЧЕДИ-МӨГЕН

Ачамның кыс думазы Даваа-Хөө угбамның өөнүң ишти честевисти Айыыл-Үгей дээр. Узун, шыырак, араазай кижиге. Мен билип кээримге-ле, улус ону Чеди-Мокон дээр турган. Ол чүге ындыгыл дээш топтап көөрүмге, честемниң мойну өске улустарның мойнундан узун болгаш турар. Честем кылаштап чорда көөрүмге, ана адан-төвө кылаштап органы-биле демей: даван-нары оожум, таваар базар, кылчыгыр мойну базым аайы-биле согаңайнып чораан ышкаш болур. Ол хире улуг, шыырак-даа болза, ооң аажы-чаңының оожум-топтуун кижиге кайгаар. Ооң уржуунда-ла боор, олче кандыг сөс чугаалаар кижиге черле чок..

Анатомия эзуугаар алыр болза, кандыг-даа кижиниң мойнунда чеди кезек сөөк бар. Ол сөөктерниң хемчээлинден, тургузуундан кижиниң мойну узун-даа, чолдак-даа болуп болур. Чеди сөөктүг-даа болза, мойну узун деп чүвени онзалап демдеглээр дээш, честемге Чеди-Мокон деп шоланы бир-ле камгыыл кижиге арттырып каан боор. Ооң уруглары, оолдары шуптузу улуг, шыырак, араазай болганнар.

МӨГЕН-АЫТТЫГ

Билип кээримге-ле өөвүстен үнмес, ында-халаа чидип-чидип, бо-ла чедип келир даайым бар (авамның кады төрээни). Ону улустар Мөген-Аыттыг деп шолалаар. Шын ады — Молдурга. Хөөкүй даайым бичиизинде бе, бир-ле аарыгта алыскаш, ооргазын кемдедип алган хевирлиг. Ооң ооргазында мөген ышкаш достак чер бар. Ооң ужун күдүйүп алгаш кылаштаар. Кылаштаарга берге боорга, аалдар аразынга, харын-даа өглер аразынга безин шилги адың мунуп алган чортуп чоруур кижиге. Адыңдан даады дүшпес, хокпайты олурупкан чоруур боорга, хөөкүй даайымны улус Мөген-Аыттыг деп шолалап алган хире. Боду оозунга-даа торулбас, хамык улустун чагыын күүседир ус-дарган кижиге. Ол даайымның солун номчуурун магадап ханмас, дыннаксаар чораан мен. Солунну тудуп алган соонда, анаа ном-

чувас, кончуг аянын, уяранчыг үнү-биле, сестерни борбанады адап тургаш, тоол ыткан кижиге, аялгалыг номчуур. Сактырымга, даайымның боостаазында хөлчөк амдангы, аажок хоюг борбак чүве ыңай-бээр чуглуп турган ышкаш болур.

Өг-баш чок кижиге. Амыдыралының сөөлгү чылдарында чедир Мөңгүн-Тайганың кызыгаар заставазынга моол дылдың хелемчизи болуп ажилдап турду ийин.

САРЫГ-КАРАК

Сандык деп акывысты улустар чүгле Сарыг-Карак диждир. Сарыг-Карак көөрөп олурда көөр болза, моортайны дег, сарыг карактары кыптыга дүжүп, эриннери шөйбөңейип эвес, борбанадып турарлар. Сегелиниң бичии, борбак салы эеп чыткан анайның кудуруу дег, ол-бо талазынче сортаңайнып орап. Кончуг хөглүг, чугаакыр кижиге.

Улустарның чугаазы-биле алырга, тарбаганнап чорааш, өске улустар дег чаштынып, соястап, үңгеп, кедеп чорбас, кайы ырактан шывадап боолаар кижиге болган дээр. Айттыг халдып олургаш, тарбаганны сооп кааптар кижиге диждир. Тарбаган соярының березин мөңгүн-тайгажылар шупту билер.

Сарыг-Карак деп адынга ол шуут чаңчыгып калган, Сандык дээрге, харылаас кижиге. Аалдар аразынга суму иштинге улустарның сагыш-сеткилинге тааржыр, хөглүг, баштак, кем чок кижилер чоруур. Ындыг кижилерге Сарыг-Карак хамааржыр чораан.

ДҮЛЕЙ-ООЛ

Ол, шынап-ла, дүлей кижиге. Чолдак дурт-сынныг, ажилгыр, кежээ, Аскак-кадай (база-ла шолазы боор) деп кадайлыг, ийи оолдуг. Бистиң аалдарыыс кыжын, чайын-даа кожа-хөлбээ чоруур болгаш, ол өг-бүлө-биле кончуг эки таныш бис.

Дүлей-оол дүлей боордан башка, үнү чок эвес. Ол тускай

дылдың кижиге. Ооң дылын билер кижиге дыка эки чугаалажып алыр, кезе кайгап оргаш чугаалажыр. Дүлей-оол аът дээрде, “кру-кру” дээр, “хоржок”, “кокай” деп сестерни анаа адаар. “Бажын о-о ашак” дээр.

Сөс курлавыры байлак эвес-даа болза, чүвелер аттарын боду тып, чогаадып алганы элдеп. Чоок-кавының улустары оон дылын билер апарган. Дүлей-оол биле Сарыг-Карак чугаалажы бээрге, кижиниң баары кадар. Сарыг-Карак аксын чаза ажыда-ажыда чугааланыр, ол хирезинде чаңгыс-даа үн үндүрбес. Дүлей-оолу анаа хары кылдыр кургам-зык үнү-биле дыка ыткыр чугааланыр.

— Чүге үн үндүрбес сен, акый? — деп, Сарыг-Карактан бир катап айтырган мен.

— Ол үнү демей-ле дыннаар эвес, хей-ле күш үндүрген херээ чүү боор — диди.

Бодап көөргө, Дүлей-оол бичиизинде анаа чугааланыр, дыннаар чораан хевирлиг. Сөөлүнде барыш кулактары дүлейлеп каарга, сестерни уттуп, бодунун дылын чогаадып алганы илдең.

ХОЙЛААРАК

Мээң ол даайымны ада-иези та чүге Хойлаарак деп адааны ол чүве. Хойлаарак дээрге, хойлап алгаш чоруурунга таарыштырган бичии көгээржикти ыңа дээр. Хойлааракты Мөңгүн-Тайга улузу “Бөрү адар” диждир. Шынап-ла, бөрү аңнап турда, анаа чедер кижиге чок.

Бир чайын авам бистерни эдиртип алгаш, “Эдер-хааржак” дыннаар силер дээш, Хойлаарак даайымның аалынга чедире берген. Оларның аалы бистен ырак эвес, Ак-Адырның көктүг-шыктыг чайлаанга турган. Улуг улус амыр-мендизин солчуп, аш-чемин чигеш олурупкан. “Эдер-хааржаан” кажан-на дыннаар чүве ирги? — деп шыдавай олур мен.

— Бо уругларга “эдер-хааржаан” салып берем, уруум — деп, авам ам-на херектин ужурун чугаалады.

Орун адаандан, шынап-ла, хааржак уштуп экекелгеш, чада салыпты. Ооң иштинде чүү барын эки топтап көрбөөн мен. Музыкалыг дааш-шимээн үнген соонда, кижим ырлап эгеледи.

Аайын тыппаан мен, кайы-даа талазындан көөрүмге, ында кижиге кире бээр бичии-даа хос чер чок. Бир-ле дугаар патефонну ынчан көргөн, дыннааным ол. Хойлаарак даайым ону та кайыын тып экекелген кижиге?!

Чадаг-тергени Мөңгүн-Тайгага бир-ле дугаарында база Хойлаарак тып экекелген. Ынчан часкаар апарганда, Оорга урунда кыштаавыска турган бис. Ыдывыс ээре бээр. Ооң уунче көрүптеримге, чиктии кончуг аът-даа эвес, шанак-даа эвес, арган, дугуйларлыг чүве мунуп алган Хойлаарак даайым бо кел чор. Оозун өгө чөлөп кааш, кире берди. Ону кайгап, элдепсинип турумда, өгө улус шупту үнүп келген. Бир-ле дугаарында Самыяа акым мунупту. Ийи метр безин четпейн чорааш, барып дүштү. Мунган-на кижини мөөп кааптар амытан болган. Даайым боду мунупкаш, ыңай-бээр тут-суп тур. Ону мөгбес-даа болчук. Черле элдеп кижиге!

Бежен чылдар үезинде Мөңгүн-Тайга улузун мал-маганы-биле Бай-Тайгаже сывыртап ажыра берген үе турган. (Каш чыл эрткенде, мөңгүн-тайгажылар чүзү-даа чок дедир көжүп чана бергеннер).

Мен ынчан школа дооскаш, Шуйнуң сес чыл школазынга хелемечи башкы болуп ажилдап турдум. Чаа кино келир-ле. Школаның башкылары, чаа тудуп каан соок клубка одап каан суугу долгандыр олуруп алган, кино бүрүзүн көөр бис. Бистен чыда калбас бир кижиге бар. Негей тонун, кидис ийин кедипкен, залдың дал ортузунда чааскаан саадапкан Хойлаарак даайым кино көрүп олурар.

Элээн чылдар эрткенде, Мугур-Аксы школазынга сургакчылап чеде бердим. Кежээ-ликтей честем сугнун бажыңыга хонуп аар дээш, суурну өрү чоктап ор мен. Агарыксай берген эрин болгаш сегел салын аажок аянын кылдыр таарып алган, кончуг чараш ашакка таваржы бердим.

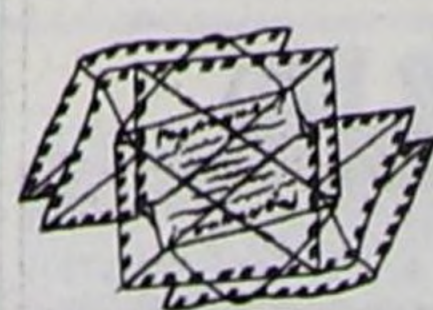
— Хеймер-оол сен бе? — дептерге, ам-на Хойлаарак даайымны танып кагдым.

Элдеп кижилерниң бирээзи чораан даайымны сөөлгү катап көргөним ол.

Хеймер-оол СААЯ.

Кызыл хоорай.

Редакцияга чагаалар

АФГАННАР КЫМГА-ДАА ХАМААРЫЛГА ЧОК БЕ?

Экии хүндүлүг редакция!

Мен силерниң солунуң номер эрттирбес, доктаамал номчукчузу кижик мен. Ынчалза-даа каш-даа катап силерге чагаа бижир дээш чадашкан мен. Ылаңгыя чамдык авторларның ылап шынын бижээн чүүлдерин номчааш, аңаа хамаарыштыр дыка-ла бодумнуң саналымны, бодалымны бижиксээр мен.

Эскерип турарымга, чон аразындан солуннарга ызулугла мээң сонуургаан айтырымга хамаарыштыр бижиттинген чүүлдер чок болур. Ынчанга мээң бо бижээн чүүлүмнү бичи-даа эскертпейн база хөлүн эрттир кызырбайн үндүрүп көөрүңерни улуу-биле диледим.

Мени Долгар дээр, а өөм ээзин Каадыр дээр, өг-бүлөдө 4 уруглуг бис, оларның 2-зи ийистер. Назы-харыыс кайыгыстың-даа чаа-ла 40 хар чедип тур бис. Өгленгенивистен бээр эвээш эвес үе эртип, амыдыралыкта кандыг-даа бергелерге, шаптараазыннарга таваржып чор бис. Ийе, мен мону чонга чарлаттынар-даа дээш эвес, чүгле маңаа шын хары келир ирги бе дээн бодалымны илередир сагыштыг бижип олур мен. Уругларым ачазы Каадыр шериг хүлээлгезин 80 чылдарда-ла Афганистанга эрттирген. Өршээзин, чаяан бооп дөрт мөчүзү бүдүн келген, ынчалза-даа башта конфузиялыг деп диагнозтук келген, бо хүнге чедир ийиги бөлүктүн инвалиди. Бо аарыг улус караанга көзүлбес, ону чүгле кижиниң боду болгаш ону долгандыр турар чоок кижилери, хамаарылгалыг улустар билер боор чүведир ийин. А оон-даа хандыр чүгле эмчилер ол дугайында эки билер. Ынчанга дыка берге.

1993-95 чылдарга чедир Кызыл хоорайга афганнарның чиик ертектер сады турган чүве. Өг-бүлөзүн чедир хандырып шыдавас, чүгле каш пенсия

акшазының шаа-биле чурттап турар улустарга таарымчалыг турган садыг. Амгы үеде ол садыгны дүжүргөш, ооң орнунда афганнарның адын тудуп алгаш, хөй-ле садыгларны тургускан. Ол үеде афган оолдар фондузунуң даргазы Леонид Кара-оол турган. Ам-даа ол кижиниң сураан дыңнаарымга ол-ла черде хевээр, чүгле ажылының уг-шин бодунче, бодунуң хуу амыдыралынче, чоок-кавы улусунче угландырап апарган.

Сөөлгү чылдарда (ынчан 90 чылдар үези) афганнарга дедир эгидилге чок чээли акшалар кээп турган. Бис аңаа таваржып көрзе дээш, черле чадашкан бис. Чоорту ол дугайында айтырып мырыңай эстип калган. Мону бижип олурарым-даа таварылга эвес чүве, чүге дизе өөм ээзи афган болгаш ооң аайы-биле аңаа хамаарышкан чүүлдерден чыдып калбайн сонуургап, харын-даа дуза кадарын-даа дилеп, тускай кабинеттеринче кирип шаг болган бис.

Ынчангы үеде турган чиик ертектиг, талоннап садар барааныг садыглар-биле амгы афганнарның халас адын астып алган ажылдап турар садыгларны деңнээр ужу-даа чок-тур. Бараанының өртээ кандыг-даа сайгарлыкчылардан артык аар, үениң аайы-биле ынчап барган ийикпе, хоорайның ужу-кыдында мырыңай харын сандуну-даа көвүдээн.

Чоокта чаа база-ла Каадырның кадыгының байдалы-биле биске бир-ле чугула саазын хе-

рек апарган. Ону чүгле Кызыл хоорайда Афганнар фондузунуң даргазы бадыткаан турар ужу-луг болган. Бо хүнге чедир ону бүдүрүп чадашкан бис. Ам сураан дыңнаарымга, ол фондуну Чечен Республикага шериг эрттирген оолдар-биле каттыштырган дээн. Оларның турар черинче канчап чедип болурул, даргазынга ужуражырда ону кайын тып ап болурул? Ам чеде бээр болзумза, меңээ дуза кадарлар ирги бе?

Афган дайынынга шериг эрттирген оолдар бистин республикада эвээш эвес болгай. Чамдыктарының кадыы экизи-даа бар, баксырааннары-даа бар. Оларның өг-бүлөлери бо үеде кандыг байдалда ирги. Мону номчааш, солун таварыштыр саналоналын кири бээри кандыгларыл деп бодааш бижидим.

Чамдык улус мээң бо чүүлүмнү номчааш, мынча өскерлиш-киннер болуп, үе-шаг чаартынып

турда, бо амытанның бижип турар чүүлүнүң хоозун деп чүвезин деп бодай бээрлер турар чадавас. Боттарыгыстың шааысы-биле амыдыралыкты тудуп чор бис. Ажы-төл өзүп турар, эвээш биче-даа болза ногаа, картошканы тарып, каш малыгысты-даа карактажып турар бис. Чаңгыс чүгле хомуданчыг чүүл — дайын-чаага таварышкыш, кадыының байдалы баксыраан кижилерни хайгааралга ап, оода бир катап оларны тооп көрбөзү кончуг-дур. Кол-ла чүве, ол кижиниң бодунуң сагыш-сеткилин өйүп чоруур чүүл — кымга-даа хамаарылга чок болганым ол-дур деп миннишкинге алзып чорууру. Ынчанга мону номчааш, республиканың Афганнар фондузунуң даргазы харындан бээр диледим.

Долгар ООРЖАК.

Кызыл хоорай.

ЫЛАГАЙ КӨӨРҮ ОЛ ИРГИ БЕ?

Эрзин кожуунуң төвү Эрзин суурда, ылаңгыя Бай-Даг суурнуң чонунуң улуг хомудал, хараадал-биле чугаалажып турары бир айтырыг бар. Херектин ужуру Бай-Даг сумундан Ада-чурттуң улуг дайынының киржикчизи, эки турачы, хөй орден-медальдарның эдилекчизи, дайынының болгаш күш-ажылдың хоочуну Севээн Көжээвич Айыжының дугайында.

Дайын соонда С. К. Айыжы чуртталгазының сөөлгү хүннеринге чедир, республикага хөй бажын өстүрериниң талазы-биле ийиги черге турган "Чаа орук" колхозка, ооң соонда совхозка мурнакчы малчын бооп ажылдаан. Ажылдап келген үезинде 2 удаа эрес-шудургу күш-ажылы дээш медаль-биле шаңнадып,

хөй-хөй хүндүлел бижиктер, ертектиг белектер-

нин эдилекчизи чорду. Республикага сурагылыг турган №4 Тарлашкын аттыг хойжу бригаданы ол чок апарганының сөөлүндө Севээн Айыжы деп телептии-биле адааны, ооң күш-ажылын үнелээни ол болур.

Севээн Көжээвич чок апарганының соонда безин ооң өөнүн ээзи, оглу, кенни-биле дыка үр үениң дургузунда малчыннап келди. Өөнүң херээжен ээзи Янчаң Айыжы чүгле кадыы баксырааш, ийиги бөлүктүн инвалиди апаргаш, пенсияже үнгөш, чурттаар бажың чок арткан. Кызыл хоорайда фронтчуларга тутунган бажындан бажың бээрин дилээн, үш удаа билдиришкенин Президент Ш. Д. Ооржактын адынга бижээн.

Бирги билдиришкенин дарга оралакчызы (ынчаарда турган) Б.С. Шырапка, хемчег алыры-биле адын салгаш, даалга берген. Б.С.Шырап база бир даргага

хемчег алыры-биле шилчиткен. Ийи ай эрткенде, Янчаң Айыжы арай деп аарып турза-даа, баштайгы билдиришкенин сүржүп баарга, читкен болган. Таныыр бир даргага ийиги билдиришкенин кирирге, үстүнде бижээним ышкыш болган.

Үшкү билдиришкенин мен бодум 1999 чылдың май айның эгезинде база-ла Ш.Д. Ооржактын адынга бижип бердим.

Чоокта чаа ол угбайга Кызылга душ бооп ужуражы бергеш, бажың дугайын айтыра-рымга, холун чаңгааш, карааның чажы бүлдөңейи берди. Эриг баарымың ханызындан кудам боорга, кээргээш, хомудал-биле бо материалды солунче бижир ужурга таварыштым. Шынап-ла, чамдык эки турачылар, орус, тыва-даа омактыг дайын киржикчилери бажың-балгатты, "Ока" машиналарны ап турар чүвөл? Канчаар үнелеп көрүп турар чүвөл?

Эки турачы, эрес-маадыр, Бай-Даанга хөй-хөй муң хурааннарны өстүрүп берген С.К. Айыжыны чүге кызып-кыйып, кыдыглап турарыл деп, айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир-дир.

Амгы үеде фронтовиктин өөнүң ээзи Кызыл хоорайның Безымянная кудумчунда уруглары-биле чурттаары хирелиг казанак бажында хөлезилеп алган чурттап олурар: "Дарга-бошка төрелим чок кижик мен. Ынчанга-ла ыңдыг боор, бажың ап чадаштым" — деп чугаалап олурду.

Даяңгыш күжү-биле кылаштаар кырганның 55 дугаарлыг садыгдан 10 чурга, 1 хлеб садып алгаш чорупканы ам безин караамда көстүп олур ийин. Шынап-ла, демократия үезинде Чазактын үндүрген доктаал-шиитипирин чүге кижилерни алап тургаш күүседип турарыл?

Хүндүлүг Президент Шериг-оол Дижикчи, чүге Силерниң айткышкыңарны адаанда "мол-дурга даргалар" чөптүг шыны-биле күүсетпейн турарыл? Маңаа харындан солун дамчыштыр бээринеңи улуу-биле диледим.

Кызыл-оол КУУЛАР.

Эрзин суур.

АВАМГА ТУРАСКААТТЫМ

Бистин "Шын" солунга чурттуң кайы-даа булуңнарындан чагаалар кээп турар. Ырак черден келген чагааларга солунуң корреспондентилери дарый харыыны берип, солун арнынга оларның чагааларын үндүрүп турар. Бо удаада Ыраккы Чөөн чүкте шериг херээн эрттирип турар Омак Оюннуң ынак авазынга байыр чедирген чагаазын чырыкче үндүрдүвүс.

Бистин ынак авазы Зоя Салчаковна Оюннуң октябрь 28-те төрүттүнгөн хүнүн таварыштыр аас-кежикти, ажыл-ижинге чедишкенин, узун назы

назылаарын күзедим. Оглуң, кызың аразынга омак-хөглүг ол-ла хевээр аныаксыг чурттап-ла чор, авай. Ынчанга эргим авамга бо одуругларны тураскааттым.

Ачам хөөкүй чажывыста кызыл-дустаан.
Ажыг-берге кадыр артты
Кара чааскаан ажыг чүктөп келдиң, авай.
Ажы-төлүң бистерни дээш,
Ажыг-дериг харамнанмай чордуң, авай.
Ам бо хүнде ажы-төлүң улгаткылаан,
Ачы-дуза чедирерин аазал тур бис,
Авыралдыг эргим ынак авай.

Оглуң Омактан.

ОГЛУМ ЧИТКЕН

Мээң оглум Адар-оол Мартан-оолович Салчак 1962 чылда төрүттүнгөн. Ол өг-бүлелиг, алган кадайлыг, ажы-төлдүг чурттап чорду. Ам оглувустуң сураа 1997 чылдың июль айда ажылдап турган черинден үндүр санажып алгаш, кежээ бажыңыңга (чурттап турган суурун, ажылдап турган черин чагаада айтпаан) келгеш, оон ол-ла дораан үнүп чоруткаш, бажыңыңче ол олчаан келбээн болган. Ол безин биске бир чыл эрте бергенде билдинген. 1998 чылдың чайын, август айда, чурттап турган сууру Черби суурдан каттап алгаш, оглумнуң уругларынга аппарып бээр дээш баарымга, кенним (оглумнуң кадайы) Салават Викторвна Оюн: "Оглуңар мында чуртта-вайн турар" — дээш, бажыңыңче

киирбээн. Эжиин ажитпайн иштинден тыртыштыгып алгаш: "Силерниң маңаа херээңер чок" — дээш, хорадаар болду.

Оон-на оглувусту ол-бо төрелдеривис кезип айттырып, баргы дег черлеринден дилеп шаг болдувус. Черле тывылбаан. Ам черле канчап барды дээш кенни-вистин бажыңыңга баарывыска, база-ла кирибес. Арай боорда билдинзе-ле, бир чыл мурунда-ла, 1997 чылдың июль айда, кежээ үнгөш, олчаан келбээн болган. Та чүге чоктавайн турган, биске чүге дыңнатпайн турган келин чүве. Оон кенни-вистин Салават Оюн: "Оглуңарны чүгле милициядан тып ап болур силер" — дээн.

Ам канчаар, Кызыл хоорайның иштики херектер эргеле-линге билдиришкенин бижип ал-

гаш бардым. Ол херекти истээрин Леонид Данчай деп истекчиге дааскан. Бир ай болгаш кел дээн. Кызып-кызып манап алгаш кээримге, ол херекти Айдыс Монгуш деп истекчиге дамчыткан болган. Ол истекчи оглумнуң кадайы Салават Оюнну байысаарга, ол ажылдап турган черинден үндүр санажып алгаш, Тожуже аңаар кижик мен дээш, хамык дериг-херексел садып эккеп кааш үнгөш, олчаан келбээн болган.

Ынчалза-даа оглум Тожуда-даа, кайда-даа чок. Тывылбайн туруп берген. Истекчилер база шоолуг шимчевес-тир. Ам бо "Шын" солун дамчыштыр чондан арга-сүме, дуза дилеп тур мен. Чүнү канчаайн, чонум?

Мартан-оол САЛЧАК.

Бодайлыыс үлөжүүлү

ДУГАНГА ҮРГҮЛЧҮ БААР СИЛЕР БЕ?

Владимир АВЕР-ЧЕНКО, Күрүнө Дума-зынын оралакчы даргазы:

Хүрээ-шажын черлеринге неделя санында баар мен. А кажан албан-хүлээлгем аайы-биле даштыкы чурттарга барганымда, дуганнар ыяп-ла кирер мен. Кижилернин кымга, чүү чүгеге чүдүп турарын билеп алыры артык эвес.

Наталья РАБОТНИКОВА, башкы (Екатеринбург):

Шоолуг барыксакас мен. Совет үедеги атеистчи кижизидилгенин түңнели ол ыйнаан. Эш-өөрүм чалаанда, шажын-чүдүлгенин чамдык байыр-лалдарында, чижээ, куда дүжүргөн үеде азы мөчөөн кижилерни үдөп турда, баар мен.

Шолбан КАРА-ООЛ, Тыва Республиканын Дээди Хуралынын Даргазы:

Шажын-чүдүлгем – сарыг шажын – буддизм. Бистиң шажыныыс – чүнүң-даа мурнунда философия болгай. Ол дээрке өөредиг-дир ийин. Кандыг-бир чүдүүр бичи дуганга баары албан эвес, а сагыш-сеткил арыглаар башкы-биле ужуражып, чугаалажыры албан. Ындыг башкылар-биле доктаамал, неделя болгаш-ла, ужуражып турар мен. Бодум моон мурнунда философия факультетин дооскаш, сарыг шажын темазына диссертация-даа бижип турган мен.

Бистиң өөредивистин утказын барымдаалааш, Бурган дамчыштыр дашкаартан дуза дилевейн, амыдыралчы айтырыгларны шиитпирлээринге дузалаар иштики курлавырларны бодумга тып алырынга өөренип алган мен.

Игорь ХАЛИЛУЛОВ, ажалчын (Иркутск):

Шуут барбас мен. Хүрээ-шажынны хүлээп көрбейн турарым ол эвес, а ооң ужурун билбес мен, дуганга кире бергеш, чүнү канчаарын аайын тыппастап каар мен.

Светлана СЕНАТОВИЧ, бухгалтер (Ярославль):

Уругларымны ханы чүдүлгелиг кижилер кылдыр өстүрер дээш эвес, а ужурун билир кижилер кылдыр өөредип алыр дээш, дуганга чедирип турар мен. Бурган дугайын билеп алзыннар, ооң-биле чугаалажып өөренип алзыннар, амгы салгал ыш-каш, каржы-дошкун, дүмбей байдал чайлаар.

Александр СВИНЦОВ, таксист (Вологда):

Амыдыралым дургузунда дуганга каш-ла катап кирген мен. Албан езуу-биле барбас мен. Чүгле бодумга, бодум күжүмге бүзүрээр кижини, а шажын-чүдүлгө кижини боттут чүүлден чүгле чардыктырар.

(Төп парлагдан).

Бо чылдың сентябрь 21-де Американың президентизи Д.Буш АКШ-тың Конгрессинге сөөлгү болган айыыл-халаптыг чазылдырышкынга хамаарыштыр чүве чугаалааш, террористерге удур дайынны чарлаанын демдеглээн болгай. Президент Америкаже кым халдаанын тайылбырлаан. Айыыл чок чорук албанының болгаш ол талазы-биле ажылдап турар өске-даа черлерин берип турар медээзин езугаар алырга, билдингир террорисчи организация “Аль-Каиданын” бөлүү деп тайылбырлап турар. Ол террорисчи бөлүктүн кол сорулгазы акша ажылдап алыры эвес, делегейин эде тургузар сорулгалыг.

Буштун чугаазын езугаар алырга, террористернин кол сорулгазы – шериг-даа, хамааты-даа, херээженнер болгаш бичи уруглар-даа хамаарылга чокка христианнарны болгаш еврейлерни өлүрерин күзөп турар. Президентинин сөзүндөн билдинип турары болза, террорисчи бөлүктөрни шуптузун чок кылбаан шаанда, терроризмге удур дайын төнмөс ужуруг дээр.

Ол дайын 10 чыл бурунгаар Иракка удур чоруткан дайынга демей эвес болур. Ийи чыл бурунгаар Косованы бомбалаанын база сагындырбас, орта чадаг шериг киришпээн болгаш чаңгыс-даа америк солдат өлбөөн. Чамдык бомбалаашкыннарга көөрдө, ам бистиң харыывыс дыка шыңгыы болур. Американнар узун хуусаалыг, чаңгыс эвес тулчуушкуну манаар апаар, аңаа демейлешкек дайынны бис амга чедир көрбөөн бис – деп, Д.Буш демдеглээн. – Бо дайын чүгле американнарнын эвес – деп, АКШ-тын президентизи демдеглээш, — Нация бүрүзүн бистиң-биле кады ажылдажылгаже дилеп турар бис. Бистер бүгү делегейнин полиция күштеринин, айыыл чок албанын болгаш банк системазынын ажылдакчыларынын дузазын дилеп турар бис. Олар бистиң-биле бе азы террористер-биле кады бе деп айтырыгны бүгү чурттар шиитпирлээр ужуруг.

“Аль-Каида” – ол хей националдыг организация, ында хей чурттарнын хамаатылары кирип турар болгаш бүгү делегейде офистерлиг болуп турар. Ол организациянын удуртулгазында, өске чурттарнын террорисчи бөлүктөринин удуртукчулары кирип турар. “Аль-Каиданын” кол сорулгазы – тургустунган террорисчи ислам бөлүктөрни деткири болгаш ыңдыг бөлүктөр тургустунмаан чурттарга ону тургузары. Олар Афганистанда, Боснияда, Косовода, Чечняда, Таджикистанда, Узбекистанда, Сомалиде, Йеменде, Иранда болгаш Кашмириде мусульман дайынчыларны деткип турар. Террорисчи организациянын перспективтиг сорулгазы – бүгү делегейнин мусульманнарын каттыштырары болгаш чаңгыс аай политиканы тургузары. Ону чорударда амгы араб чурттарында турар чазактарны дүжүрери болур. Ол чазактар барыын чүктүн политиказынга алзып турар деп санап турар. Делегейинин №1 терроризм Б.Ладен дыка хей араб чурттарнын удуртукчуларын “АКШ-тын холунда саттыныкчылар” деп санап турар.

Бен Ладен — “Аль-Каиданын” удуртукчузу болгаш кол акшаландырып турар кижизи. Бен Ладен 1955 чылда Саудов Аравияга төрүттүнгөн, Мухаммадтын биче оглу. Ооң адазы Йемен чурттуг, “Бен Ладен Групп” деп тудуг компаниязынын тургу-

зукчузу болгаш чазак керээзин езугаар хей акшаны ажылдап ап турган.

1979 чылда Бен Ладен СССР-ге удур дайылдажыр дээш Афганистанче чорупкаш, араб чалча шериглерни боду удуртупшаан, деткикчилеп турган. Сезен чылдарнын ортан үезинде ол палестин бөлүктүн удуртукчузу Абдиль Азам-биле “Мактаб аль-Хидмат” (МАХ) деп организацияны тургускаш, афган тура-халыкчыларга акшаны, чепсекти кирип берип турган. МАХ кончуг дүргөн чалча шериглер белеткээр төптөрни АКШ-ка, Египетке, Саудов Аравияга, Пакистанга тургузуп алган. Афганистанга турган совет шериглерге удур дайылдажыры-биле 50 ажыг чурттарнын чалча шериглерин белеткеп кирип турганнар. Афганистанга, Пакистанга турган терроризм талазы-биле “дээди” шериг өөредилге төптөрин акшаландырып турганнар. Чүгле Афганистанга 10 муң ажыг арабтарны өөртөкөн.

Моон кандыг түңнел үндүрерил дээрке, кажан СССР-ге удур Бен Ладен дайылдажып турда, америка ону деткип турганы билдингир. Ол хамаан-

Бен Ладен дедир Афганистанга чедип келгеш, ислам эстремистерни деткирин уламчылаан. Судандан келген соонда, ол чүгле бодунуң чоок кижилеринге бүзүрээр апарган. Кезек үеде Джелалабадка ол бодунуң өг-бүлезин талибаннарнын камгалалы-биле чурттап турган. 1997 чылда АКШ талибаннардан элээн улуг өртөк-биле Бен Ладенни бээрин дилээрке, олар бодунуң “аалчызын” бээринден ойталааннар. Делегей чергелиг “Бир дугаарлыг террористи” чок кылыры-биле американнар террористернин Джелалабадка турган лагеринче ийи чалгынныг ракета-биле боолааннар. Балыгланмаан Бен Ладен Кандагарга чедип келген.

1996 чылдың августа Бен Ладен ажыы-биле американнарга удур дайынны чарлаан. Ынчалза-даа ол дораан чазылдырышкыннар, халдаашкыннар кылбаан, ону кылырда ыяк белеткел херек дээрзин ол демдеглээн. Ындыг болза-даа ол чылдың ноябрьда ооң дайын-зырактары Сомалиге болгаш Йеменге турган америк шериглернин баазазынче халдаашкынны кылган. 1998 чылдың ноябрьда АКШ-тын кол дайыны

шииттирер. Олар сөөлгү ийи чылда “Аль-Каиданын” кижигүн-нери турганы билдингир. Төп разведка эргелелинин кол сорулгазынын бирээзи – Бен Ладенниң саң-хөө империязын тывары болуп турар. Ол эң берге айтырыгларнын бирээзи деп, специалистер санап турар. Хей чылдар иштинде Саддам Хусейнниң делегей банкыларында агар санын дилээш тыппааннар. Айыылдыг миллиардер делегейиниң банк системазын шуут ажылдап турар чадавас деп каразып база турар. Онза брокерт четкизин таварыштыр Афганистанда, Пакистанда акшазын шыгжап турары база билдинип келген.

Дипломаттарнын бодайлы-биле алырга, Бен Ладенде орулганын кирип турар үш дөзү бар деп турар. Бирээде, ол дээш сагыш аарып турар бай-шыдалдыг кижилернин белээ, ийиде, ислам ачы-дуза организациялары, хоойлу езугаар бизнес болгаш салгал дамчып келген хей өнчүзү, үште, бүгү делегейиниң банкыларында салып алган шыгжадып турар акциялары.

Тозан чылдарнын эгезинде Бен Ладен бодунуң өг-бүлезин-

№ 1 ТЕРРОРИСТ. ООҢ ҮҮЛГЕДИГЛЕРИ

чок чечен террористернин кол удуртукчулары Афганистанга болгаш Пакистанга терроризмниң школазын доосканын билер бис. Чамдык политиктиг тайылбырлакчылар АКШ Бен Ладенни деткип, өөредип тургаш, боттарынын бажынче суг куткан деп-даа турлар. Ол херек кырында шын болуп бадыкаттынып келгенин массалыг информация чепсектери бижип эгеледи.

Сезен чылдарнын төнчүзүнде Бен Ладен делегейин өске чурттарына бодунуң террорисчи ажылын чорудары-биле МАТ-дан үнүп чоруткаш, 1988 чылда “Аль-Каида” деп чаа организацияны тургускан. Ооң чоок өнүү Азам машиназы-биле кады частып өлү бээрке, МАТ-тын чамдык экстремисчи бөлүү Бен Ладенниң бөлүүнге каттыжа берген. Кажан совет шериглерин Афганистандан үндүрүп аппаарга, Бен Ладен дедир Афганистанга чедип келгеш, бодунуң бизнес ажылы-биле ажылдап турган. Ынчалза-даа ол Саудов Аравияга болгаш Йеменде турган террорисчи бөлүктөрни удуртуун уламчылап турган. Ооң соонда №1 террорист джахад-тын комитетин удурту берген. Орта дыка хей чурттарнын террорисчи бөлүктөри каттыжып кирген. Ооң информация бөлүү Лондонга ажылдап турган.

1993 чылда Бүгү делегейиниң садыг төвүнге чазылдырышкын болган, айыыл чок чорук албаны Бен Ладенге каразаан. Экстремисчи деткимчези эскертинмейн барбаан, 1994 чылда Саудов Аравия Бен Ладенниң хамааты болур эргезин казаан. Оон ол Суданга келген. Ооң бодун болгаш террорисчи организация бөлүүн Саудовтун казаанын, АКШ-тын болгаш КНО-нуң албадалы-биле ийи чыл болгаш, ол чурттуң девискээринден үндүр сывырткан.

“Христианнарга болгаш еврейлерге удур делегейиниң ислам фронтузу джихарданын” террорисчи организациязынын тургустунганын чарлаан. Аме-

ден өнчү кылдыр 300 млн. долларны алган, оларнын өг-бүлезинге Саудов Аравияда дыка улуг тудуг фирмазы хамааржып турары билдингир. Бо хүнде оон

Дипломаттарнын бодайлы-биле алырга, Бен Ладенде орулганын кирип турар үш дөзү бар деп турар. Бирээде, ол дээш сагыш аарып турар бай-шыдалдыг кижилернин белээ, ийиде, ислам ачы-дуза организациялары, хоойлу езугаар бизнес болгаш салгал дамчып келген хей өнчүзү, үште, бүгү делегейиниң банкыларында салып алган шыгжадып турар акциялары.

риканнарже болгаш ооң эвилелчилеринче, бүгү делегейиниң тайбың чурттакчыларынче халдаар бодайдын фронтунуң киржикчилери илереткен.

1998 чылдың майда Бен Ладен Афганистанга парлаг конференцияны эрттиргеш, ооң чугаалаан кыжанынын түңнели каш неделя эрткенде, көстү бээрин медеглээн. Шак ыңчаар болган-даа. Августа машинага салып каан бомба АКШ-тын Кенияга турган элчин чериниң чанынга чазылган. Орта 291 кижиле, 5000 ажыг кижиле балыгланган. Орта хей кезинде тус чериниң чурттакчылары өлгөн, АКШ-тын 12 хамаатылары амытыныптан чарылган. Президент Клинтон ол дораан Бен Ладенни болгаш дузалакчыларын дилеп тывар террористернин даңзынче киригеш, оларнын Америкага турган өнчүзүн болгаш агар санын ажылгалга кирибес кылдыр хаап каапкан.

Эрткен чылын террористер американ эсминец “Коупту” чазылдырган. Американың төп разведка эргелелинин дыңнатканын езугаар алырга, оларнын хей кезини 24 террористер туттурган, америк судтун мурнунга

өнчүзүн тодарадып санаары берге деп турар.

АКШ-ка болган айыыл-халаптыг чазылдырышкыннарнын түңнелинде 6807 кижиле өлгөн болгаш ис чок читкен. Нью-Йоркка 241 кижиниң сөөгүн тып алган, оларнын 170-и таныттынган. Вашингтонга 189 кижиле өлгөн болгаш ис чок читкен, ооң иштинде 124 кижиле Пентагонга турган, 64 кижиле чазылдырышкын кылган самолеттун иштинге чораан. Олардан 133 кижиниң сөөгү тывылган, 43 кижиле таныттынган. Песильванинге дөрт дугаар самолеттун чазылдырышкынында 44 кижиле өлгөн. АКШ-ка болган террорисчи халдаашкын бүгү делегейге хамаарылгалыг болганын дорту-биле бадыктап турар. Айыыл-халапка 64 чурттарнын 2000 ажыг хамаатылары өлгөн. Эң хей качыгдан чурттарга Британия, Колумбия, Индия болгаш Пакистан хамааржыр, оларнын хамаатылары эң хей өлгөн. Россиядан 96 кижиле өлгөн, оларнын салым-чолу амга чедир билдинмес.

Сергей ХЕРТЕК.

Интернет материалынга дүүштүр.

Күскү хөөннер

САРЫГ БҮРҮ

Сарыг бүрү дүжүп турда,
Сагыш чайгаар куюмнап кээр.
Ээргийштелген чуртталганың
Эскиттери чуруттунар.

Моюндуруун дуглай туткан
Могоп-шылаан химиренди:
"Шыгырыгып канчаарым ол,
Чылыг чурттаар черлиг болза..."

Артык чүве шуугавас
Ава күжүр боданып чор:
"Эмдер-самдар тыртпас болза,
Эжен-не бо, орайтаар-дыр..."

Сыгыган эерем кыдынга-даа,
Сыннар эдээ шаарашка-даа
Амылыгга ширтек болуп,
Алдын бүрү дөжел, дөжел...

Угаанга киир сарыг бүрү
Угаатканзыг шылырай-дыр:

Оран-саваң септедиң бе?
Одун-көзүң сөөртүң бе?

Салгын-хатка дүк хал кылдыр
Салбардыр бөөлдеттирип,
Душкан черже сывыртадыр
Туруш чогу харааданчыг.

Сарыг бүрү! Хамаан эвес
Саймаралды оттурбушаан,
Харлыг кыжы дүшкелекте,
Кара черже саарыл, саарыл.
Күстүгүр САТ.

СУГ БАЖЫ —
ЫДЫКТЫГ

Шаг-шаандан тура-ла, бистин ада-өгбелеривис кара суг чыдар черни кончуг хүндүлөп, ону күскү, часкы үелерде дагыдып ап чораан. Соок кара суг баштарынын суун ижип чораан. Ооң түннелинде ажы-төлү беле-селен аарыг-хамчыкка алыспас. Соок кара суг бажыга аалдар безин хонмас, ооң чанын бокталдырбас, ону аштап-арыглаар, чоок-кавызынга албаннавас. Суг бажы үнүп чыдар черге хирлиг хеп чугбас, а безин чадаарда, дүкпүрбес. Ажы-төлүн кара суг бажы черлерже кежээ орайтай берген үелерде ойнатпас, чурум үрөп кара суг бажын кайы хамаанчок аажылаар болза, аарыг-аржык думма-хана, хамчык тыптыр дээрзин ажы-төлүнге чагып-сургап чораан.

Мээң огородум бажында,
хавак баарында кара сугдан

бистин чоок-кавыда кожалар — улуг назылыглар эртен, кежээ, кыштын соогунда-даа оон суглап ижип турар. Өске сугларга көөрдө, амданы эки.

Кара чаңгыс мээң ишти-хөрээмни хөлзедип чоруур чүве — школа дужунда үнүп чыткан кара суглар бок-күзүрүмнүн хайы-биле, кижилерниң тоомча чогу-биле кадып, чидип бар чыдары.

Бо талазы-биле суму чагырга чери хемчег алган соонда, сөөлүндө суурнун чону кайы хамаанчок черлерже богун төгерин чурумчуткан. Тыва кижикен-төрөөн бойдузунга ишти-хөңнү-биле ынак, ону бодамчалыг дагып, ажы-төлдү өг-бүлелерниң эки чаңылдарынга өөредир ужурулуг.

Делег-оол КУУЛАР.

Хорум-Даг суур.

Тыва Республикада Бойдус
курлавырлар комитеди

парлалга чарыгдалдарын баш удур төлээш,
"Тыва Республиканың Кызыл дептерин"
садып алыр чагыгларны хүлээп ап турар.

Айтырып кээр чери: Кызыл хоорай,
Московская 2, 202, 204 кабинеттер.
Телефону: 3-24-66.

ТР-ниң Президент Администрациясы ТР-ниң Президент
Администрациясының килдис начальниги Кара-кыс Семеновна
Людупка ооң угбазы

Көк-кыс Семеновна
ОЮННУН (Сырат)

элекке мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

ААРБАС ДИЗЕ...

Аарыгны — ону кижик боду чалап албас дикшип, чон чугаалажыр. Шынап-ла, аарыг-биле-даа, өлүм-биле-даа кым-даа кижик болчашпас. Ынчангааш чүү-даа чүведен чайлап, оваарнып-ла чорааны дээр.

Улусчу медицинада тайылбырлап турары-биле алырга, кайдыг-даа аарыгны эмнээриниң эң-не эптиг, белең бир аргазы эм үнүштерни ажыглаары болгаш ону ажыглап билири. Чүгле эм үнүштер эвес, а бистин огород, садыгыста ажаап, өстүрүп турарыгыс чимистиг ыяштарныг будук-бүрүлери база дузалыг.

Уролог эмчилерниң сүмелеп турары-биле алырга, кижиниң организмде даштарны үндүреринге лимон хандызы-биле оливка дээр үнүштүң үзү дузалаар деп турар. Ону кылырда 1/3 стакан ишти үстү база 1 улуг омааш ишти сокту холуп алыр. Хоюдугну хүнде 3 катап улуг омааш иштин ижер. База ол ышкаш суук албан (сидик) ылгаар үнүштерни ажыглап болур. Ындыг үнүштерни шай ышкаш кылдыр хайындыргаш, ай дургунда, хүнде 3 улуг омааш иштин ижер.

Кижилерниң баары, өдү,

бүүректери колдуунда дашталып болур. Ону болдурбас деп бодаар болза, бети дизе шоколад аймаандан, кофе, какао, чөмүн хөлүн эрттир чөмзидир каапкан шай дээр хөвирлиг суксуннарны ажыглаарын шегледир. База ол ышкаш чөмгө ээти, ылаңгыя дагаа ээдин кызыгаарлааш, аргалыг-ла болза, балык ээдин колдадыр чиири кедилит.

Ижин-баар аарыг берген таварылгада, аажок шашкылап, канчаар-даа арга чок кыннып келир болгай. Гастрит азы шашкылап аарыг бергенде, хадыыр-сарыг дээр чечектин

бүрүлери болгаш дазылын ажыглаа эки. Кадыргаш, хоюдур соктап каан үнүштү бир улуг омааш иштин 2 стакан хайындырган сугга холааш, белең соовазы-биле термоска 6-8 шак иштинде тургузар. Хүннүң-не ону чөмненир бетинде, 20 минута бурунгаар, чартык стаканнап ижип алыр. Ынчалдыр хүнде 3-4-даа катап ажыглап болур. Дараа-зында катаптаарын бодунун байдалын көрүп тургаш кылыр. Айыылдыг аарыгларныг бир-ээзинге чүрек аарыгы хамааржыр. Чүрек аараанда калинаның чимизин 3 литр банказынга ургаш, ооң кырынче долдур хайындырган сугну кудуптар. 5-7 минутаның иштинде хайындыргаш, үрезининден аңгылааш, соодур салып алыр. Кажан соой бээрге, 0,5 л ары чигирин холааш, 5 минута иштинде база катап хайындырып каар. Үези эрткенде, соок черге тургузуп алгаш, хүнде каш-даа катап чөм бетинде база чөмнөнгөн соонда, суксунга пактаар, удуур мур-

нунда база албан ижер.

Валериананың дазылын шай омаажының иштин бир стакан сугга хоюдуп алыр. Ону 8-10 шак иштинде тургузар. Хайындыргаш, удуур бетинде база чүрек дүргөдөп келген үеде ижер. 3 неделядан эрттир ажыглап болбас. Ажыглаарының аразы 1-2 неделя болур.

Туберкулез аарыгыга алоэ дээр чечектин хандызын 150 мл алгаш, 100 г кас үзүңгө, 100 г ары чигиринге, какаонун порошогунга 100 г холуур. Холуксааның дээшти күштүг болур, ынчангааш ону улуг омааш иштин бир стакан изиг сүтке холааш, хүнде 2-3 катап ажыглаар.

Шагзырап, туруп шылаанда чүнү канчалза экил? Уйгу келбейн, удуу чадап чыдып бээр таварылгалар турар. Удуурунун бетинде ары чигирин чип алыр. Ону ажыглаан соонда, ол 20 минута болгаш хан эргилдезинге баар.

Улусчу медицинада аргажок удуу шыдавас апарган кижилерге

чартык стакан сугга улуг омааш ишти мед-биле лимон хандызын холуштургаш, ижип алырын сүмелеп турар. Шак ындыг кижилер удуур мурнунда савананып чунмас болза эки. Саваң дээрже щелочь дээр химиктиг каттыжышкынның эзилдири болгай, ону сугга өттүргөн тудум кижиниң кежи турупканын өйдүктүрүп минниндирер, а ынчан кижиниң кежи кижип эгелээр. Моон-даа өске чүүлдерни сүмелеп болур, ынчалза-даа туруп шагзыраарының бир чылдагааны — организмде йодтун чедишпези болур. Ынчангааш суг капустазын колдадыр ажыглаа эки. Аарбазын кызыдынар.

Чимисмаа МОНГУШ
очулдурган.

ШЫН

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Респуб-
ликаның Чазаа болгаш "Шын" солун
редакциясының коллективи.

Кол редактор
Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:

К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, А. Монгуш,
С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол
редакторнун оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР:

Нийтиел-политиктиг килдис — 3-39-15,
үлөттүр болгаш медээлер килдистери —
3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82,
бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазы-
нда телефонче долгаар: 3-14-94.

Солуну "Шын" со-
лун редакциязының
компьютер төвүңгө
өрөөн болгаш чыс-
кааган. Неделеда
үш катап үнөр. Хөм-
чээли 2 парламал
ама.

Тираж 4356.
Чагыт 118.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит",
Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация
чепсектериниң талазы-биле хоойлужулугузының чорудулгазынга контроль
болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткелтинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация
куркомитетиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары
редакцияныг туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтылган санныгы болгаш
өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харьылаар.